

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ
ЗАКЛАД» МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ІНСТИТУТ**

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри _____

« ____ » _____ 2026 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

на тему:

**«ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОЇ
ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ»**

Виконала студентка групи

ІН5-4-22-Б1ПС(4,0з)

спеціальності 053 «Психологія»

Кухтюк Світлана Володимирівна

Керівник: к. психол. н., доц.

Дубравська Н.М.

Рецензент:

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	7
1.1. Аналіз основних понять, що характеризують агресію та агресивність.....	7
1.2. Психологічні особливості підліткового віку.....	24
1.3. Фактори, які обумовлюють агресивні реакції підлітків.....	28
1.4. Основні напрями психологічної профілактики та корекції агресивної поведінки у підлітків.....	33
Висновки до розділу 1.....	37
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ.....	39
2.1. Процедура дослідження та опис методик експериментального дослідження прояву агресивності підлітків.....	39
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження...	44
Висновки до розділу 2.....	53
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58
ДОДАТКИ.....	63

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасне українське суспільство перебуває в умовах тривалих соціально-економічних трансформацій, воєнних викликів та інформаційного перевантаження, що істотно впливає на психоемоційний стан підростаючого покоління. Особливо вразливою у цьому контексті є підліткова вікова група, для якої характерні інтенсивні особистісні зміни, формування самосвідомості, емоційна нестабільність та підвищена чутливість до зовнішніх впливів. У таких умовах зростає ризик проявів агресивної поведінки як форми психологічної реакції на внутрішні та зовнішні конфлікти.

Агресивна поведінка підлітків дедалі частіше проявляється у вигляді вербальної та фізичної агресії, булінгу, соціальної ізоляції, девіантних форм взаємодії з однолітками та дорослими. Це негативно позначається не лише на психологічному благополуччі самих підлітків, а й на мікрокліматі освітніх колективів, родинних стосунках та загальному рівні соціальної безпеки. Особливої гостроти проблема набуває в умовах кризових ситуацій, коли діти та підлітки переживають тривале емоційне напруження, почуття тривоги, невизначеності та втрати контролю над подіями.

Дослідженням проблеми агресії на фундаментально-теоретичному і на прикладному рівнях займалися психологи різних шкіл та напрямів (Р. Ардрі, А. Бандура, А. Басс, Л. Берковіц, Р. Берон, Д. Долорд, Д. Зільман, К. Лоренц, Н. Міллер, Д. Тедеші, Р. Фельсон, С. Фешбах, З. Фрейд та ін.). Розробці практичної сторони агресії у підлітковому періоді присвячені праці ряду зарубіжних і вітчизняних науковців: К. Додж, М. Каплан, К. Лебединська, Ю. Можгінський, А. Патерсон, М. Райська, А. Стаценко, Г. Сухарева, Р. Хусман та ін.

Попри значну кількість наукових праць, присвячених вивченню агресії, проблема психологічних особливостей агресивної поведінки саме у підлітковому віці залишається актуальною та потребує подальшого

емпіричного осмислення з урахуванням сучасних соціальних реалій. Недостатньо дослідженими залишаються індивідуально-психологічні чинники агресії, взаємозв'язок агресивності із самооцінкою, емоційною сферою та особливостями міжособистісних відносин підлітків..

У зв'язку з цим особливого значення набуває комплексне вивчення психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків з метою розробки ефективних профілактичних та корекційних заходів у практиці роботи психологів, педагогів і соціальних працівників. Отримані результати можуть бути використані для створення програм психологічної підтримки, формування навичок конструктивної поведінки та попередження деструктивних проявів у підлітковому середовищі, що й зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Об'єкт дослідження: емоційна сфера підлітка.

Предмет дослідження: особливості прояву агресивної поведінки підлітків.

Мета дослідження: дослідити психологічні особливості прояву агресивності у підлітковому віці.

Гіпотеза дослідження: прояви агресивної поведінки напряду пов'язані з акцентуаціями характеру підлітків.

Для досягнення поставленої мети у роботі передбачається розв'язання таких завдань:

1. Проаналізувати науково-психологічні підходи до проблеми агресії та агресивної поведінки у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях.
2. Розкрити психологічні особливості підліткового віку як чинника формування агресивних проявів.
3. Визначити основні види, форми та механізми прояву агресивної поведінки у підлітків.
4. Емпірично дослідити рівень та специфіку агресивності у підлітковому віці.

5. Проаналізувати взаємозв'язок агресивної поведінки з індивідуально-психологічними характеристиками підлітків (акцентуаціями зарактеру).

Організація та методи дослідження. дане дослідження проводилось у з учнями 8-го класу ліцею № 28 м. Житомира у кількості 30 чоловік. У даному дослідженні використовували такі методи дослідження: методика «Діагностика показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки» (адаптація А. К. Осницького); методика «Діагностика агресивності А. Ассінгера»; методика «Характерологічний опитувальник К. Леонгарда – Г. Шмішека»; методика «Агресивність» (модифікація тесту Розенцвейга).

Наукова новизна та теоретична значущість полягає у комплексному аналізі психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків з урахуванням сучасних соціально-психологічних умов, уточненні змісту та структури агресивних проявів у підлітковому віці, а також у виявленні взаємозв'язків між рівнем агресивності та індивідуально-психологічними характеристиками особистості (самооцінкою, емоційною сферою, особливостями міжособистісної взаємодії). Отримані результати розширюють наукові уявлення про механізми формування агресивної поведінки та можуть слугувати теоретичним підґрунтям для подальших психологічних досліджень у цій галузі.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання отриманих результатів у практичній діяльності практичних психологів, соціальних педагогів та класних керівників з метою раннього виявлення агресивних проявів у підлітків. Матеріали дослідження можуть бути використані в освітньому процесі під час викладання психологічних дисциплін, у підготовці методичних рекомендацій для педагогів і батьків, а також у консультативній роботі з підлітками та їх родинами.

Апробація результатів дослідження. Сформульовані у бакалаврській роботі теоретичні положення і висновки доповідалися під час проведення XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Наукові ініціативи:

правові, економічні, соціальні та поведінкові аспекти» (10-11 грудня 2025 року, м. Житомир) на базі Житомирського інституту ПрАТ «ВНЗ «МАУП».

Публікації. За результатами дослідження було опубліковано тези-доповіді: «Особливості прояву агресивності у підлітків: результати емпіричного дослідження».

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Робота містить 7 таблиць та 2 рисунки. Загальний обсяг роботи викладено на 62 сторінках, список використаних джерел складає 58 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Аналіз основних понять, що характеризують агресію та агресивність

Проблема агресії та агресивності посідає одне з центральних місць у сучасній психологічній науці, оскільки пов'язана з вивченням поведінкових проявів особистості, її емоційної сфери, міжособистісної взаємодії та соціальної адаптації. В умовах суспільних трансформацій, зростання рівня напруженості та нестабільності особливої актуальності набуває дослідження змісту та механізмів формування агресивної поведінки, зокрема в підлітковому віці.

У науковій літературі поняття «агресія» та «агресивність» трактуються неоднозначно, що зумовлено різними теоретичними підходами до їх пояснення – біологічним, психоаналітичним, біхевіористичним, когнітивним, гуманістичним та соціально-психологічним. Водночас у межах цих підходів існують розбіжності щодо природи агресії, її функцій, структури та чинників виникнення. Саме тому важливим є чітке розмежування понять «агресія» як форми поведінки та «агресивність» як стійкої особистісної характеристики.

З'ясування сутності базових категорій дослідження дозволяє визначити теоретичні засади подальшого аналізу психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків, окреслити критерії її діагностики та сформулювати концептуальну основу емпіричного дослідження.

У сучасній психологічній науці поняття «агресія» розглядається як багатовимірне явище, що охоплює поведінкові, емоційні, когнітивні та мотиваційні компоненти. Відсутність єдиного універсального визначення зумовлена різними теоретичними підходами до пояснення її природи та механізмів виникнення.

У межах психоаналітичної концепції, започаткованої З. Фрейдом, агресія трактується як прояв вроджених інстинктивних потягів, зокрема деструктивного інстинкту, спрямованого на руйнування або саморуйнування. Агресивна поведінка у цьому підході розглядається як спосіб розрядки внутрішньої напруги, що виникає внаслідок конфлікту між несвідомими імпульсами та соціальними заборонами.

Етологічний підхід, представлений працями Конрад Лоренц, розглядає агресію як біологічно обумовлений механізм адаптації, необхідний для виживання виду. Згідно з цією позицією, агресія виконує регулятивну функцію у боротьбі за територію, ресурси та соціальний статус, а її прояви мають еволюційне підґрунтя [44].

Біхевіористичні та соціально-навчальні концепції, зокрема теорія соціального научіння А. Бандури, акцентують увагу на засвоєному характері агресії. Агресивна поведінка розглядається як результат спостереження, наслідування значущих моделей та підкріплення відповідних дій. У цьому контексті агресія не є вродженою рисою, а формується під впливом соціального середовища [19].

У межах психології особистості агресія часто трактується як поведінковий акт, спрямований на заподіяння шкоди іншій людині або об'єкту, тоді як агресивність визначається як відносно стійка особистісна схильність до таких дій. Зокрема, Арнольд Басс розглядав агресію як будь-яку поведінку, спрямовану на нанесення фізичної або психологічної шкоди, а агресивність – як індивідуальну характеристику, що зумовлює частоту та інтенсивність агресивних реакцій [27].

Сучасні соціально-психологічні підходи підкреслюють багатофакторну природу агресії, розглядаючи її як результат взаємодії біологічних передумов, особистісних особливостей та соціальних впливів. У цьому контексті агресія трактується не лише як деструктивне явище, а й як форма реакції на фрустрацію, загрозу самооцінці або порушення значущих потреб [8].

Порівняльний аналіз наукових підходів свідчить, що:

- психоаналітичні та етологічні концепції акцентують увагу на вродженій природі агресії;
- біхевіористичні та соціально-навчальні теорії розглядають агресію як набутий патерн поведінки;
- особистісно орієнтовані підходи диференціюють агресію як дію та агресивність як рису особистості;
- сучасні інтегративні моделі підкреслюють роль взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників.

Таким чином, агресія постає як складне психосоціальне явище, що не може бути пояснене в межах одного теоретичного підходу. Для цілей даного дослідження агресія розглядається як форма поведінкової реакції, спрямованої на заподіяння шкоди, а агресивність – як індивідуально-психологічна схильність до таких проявів, що формується під впливом вікових, особистісних і соціальних факторів.

Таблиця 1.1.

Порівняльний аналіз визначень поняття «агресія» у межах різних наукових підходів

Науковий підхід	Автор	Визначення агресії	Ключовий акцент
Психоаналітичний	Зигмунд Фройд	Агресія – це прояв вродженого деструктивного інстинкту (танатосу), спрямованого на руйнування або розрядку внутрішньої напруги [37].	Біологічна природа, інстинктивність
Етологічний	Конрад Лоренц	Агресія — вроджена форма поведінки, що має адаптивне значення і забезпечує виживання виду [44].	Еволюційна доцільність
Фрустраційна теорія	Джон Доллард	Агресія — реакція на фрустрацію, що виникає у відповідь на перешкоди в досягненні мети [33].	Реакція на блокування потреб
Теорія соціального навчання	Альберт Бандура	Агресія — набута форма поведінки, що засвоюється через спостереження, наслідування та підкріплення [19].	Соціальне навчання

Продовження табл. 1.1.

Біхевіористичний	Беррес Фредерік Скіннер	Агресія — поведінкова реакція, що формується та підтримується системою підкріплень [53].	Роль середовища та підкріплення
Теорія агресії як наміру	Арнольд Басс	Агресія — будь-яка поведінка, спрямована на нанесення фізичної або психологічної шкоди іншій особі [26].	Намір заподіяти шкоду
Соціально-психологічний підхід	Леонард Берковіц	Агресія — поведінкова реакція, що виникає під впливом негативних емоцій і зовнішніх провокуючих стимулів [21].	Роль емоцій та ситуації
	Мирослав Савчин	Агресія трактується як деструктивний спосіб взаємодії з соціальним середовищем, що формується під впливом міжособистісних конфліктів та емоційної напруженості [11].	Міжособистісні відносини
Гуманістичний підхід	Еріх Фромм	Агресія — форма деструктивної поведінки, що виникає як наслідок деформації особистісного розвитку та соціальних умов [38].	Соціокультурні чинники
Особистісно-діяльнісний	Сергій Максименко	Агресія розглядається як форма поведінкової активності особистості, що виникає в умовах порушення значущих потреб і відображає рівень психологічної дезадаптації [8].	Потреби, адаптація, особистісний розвиток
Психолого-педагогічний	Ірина Бех	Агресія визначається як порушення емоційно-ціннісної регуляції поведінки, що потребує педагогічної та психологічної корекції [1].	Виховання, корекція

Порівняльний аналіз демонструє, що в різних теоретичних традиціях агресія розглядається або як вроджений інстинкт, або як реакція на фрустрацію, або як набута форма поведінки. Водночас більшість сучасних підходів сходяться на тому, що агресія є багатофакторним явищем, у якому поєднуються біологічні передумови, особистісні особливості та соціальні впливи.

У межах психоаналітичної традиції Зигмунд Фройд спочатку тлумачив агресію як реакцію на фрустрацію лібідозних потягів. Проте у подальшому розвитку своєї теорії він пов'язав витoki агресивної поведінки з дією

Танатосу – вродженого деструктивного інстинкту, спрямованого на руйнування і самознищення. Танатос перебуває у постійному протиборстві з Еросом, що символізує життєвий потяг. Для збереження цілісності Его руйнівна енергія, за допомогою психологічних захисних механізмів, спрямовується назовні, набуваючи форм агресивної поведінки [37].

Ці ідеї були розвинуті у працях Мелані Кляйн. У межах теорії об'єктних відносин М. Кляйн агресивні імпульси розглядаються як внутрішні деструктивні потяги, які через механізм проєкції та проєктивної ідентифікації приписуються зовнішнім об'єктам, що зумовлює формування переслідувальної тривоги [42].

Окрім того, З. Фройд розглядав агресію у контексті психосексуального розвитку особистості. Так, фіксація на оральній стадії може сприяти формуванню агресивних тенденцій, що проявляються у конфліктності, схильності до словесних нападів, погроз та ворожих висловлювань. Натомість порушення на анальній стадії здатні зумовлювати розвиток негативізму, упертості та озлобленості [37].

Послідовники психоаналітичного напрямку наголошують, що агресивність як вроджена складова людської психіки потребує соціального контролю, а її найбільш прийнятною формою реалізації є сублімація через конкурентну діяльність – у спорті, мистецтві, навчанні чи професійній сфері.

Іншу інтерпретацію агресії запропонував Альфред Адлер, який розглядав її як складову свідомої активності, спрямованої на самоствердження та досягнення соціального визнання. У його концепції агресія виконує також захисну функцію, активізуючись у ситуаціях приниження або обмеження автономії особистості, коли людина перестає бути суб'єктом власної діяльності та перетворюється на об'єкт зовнішнього впливу [15].

У такому контексті агресивність набуває конструктивного значення, оскільки сприяє особистісному зростанню та соціальному прогресу.

Водночас нестача «здорової» агресії може призводити до зниження психологічної стійкості та підвищеної вразливості до тиску з боку оточення.

У праці «Анатомія людської деструкції» Еріх Фромм запропонував розрізняти доброякісну та злоякісну агресію. Перша виконує захисну функцію та спрямована на збереження життєво важливих інтересів. Друга не пов'язана з необхідністю самозахисту й характеризується жорстокістю, злобністю та садистичними проявами, що виникають раптово й без очевидної причини. Саме злоякісна агресія, за Фроммом, лежить в основі таких глобальних соціальних трагедій, як війни, тероризм і геноцид [338].

Таким чином, доброякісна агресія може розглядатися як засіб збереження індивідуальності та досягнення поставлених цілей, тоді як злоякісна становить серйозну загрозу для людства.

З позицій етологічного підходу Конрад Лоренц у праці «Агресія» (так зване «зло») трактував агресію як прояв вродженого інстинкту самозбереження. На відміну від З. Фрейда, він пов'язував її не з потягом до смерті, а з прагненням до життя. Агресивна поведінка, на думку дослідника, сприяє розширенню життєвого простору та природному відбору більш життєздатних особин [37].

К. Лоренц також вважав, що агресивна енергія накопичується поступово та потребує розрядки: чим більший її рівень, тим слабшим може бути зовнішній стимул для її прояву. За відсутності відповідних подразників агресія здатна проявлятися спонтанно, без явної провокації [44].

Українські дослідники (С. Максименко, М. Савчин, І. Бех та ін.) переважно розглядають агресію не як ізольований інстинктивний феномен, а як результат порушення процесів особистісного розвитку, емоційної регуляції та соціальної взаємодії. Спільною для вітчизняних підходів є орієнтація на можливість психологічної корекції агресивних проявів та підкреслення ролі освітнього середовища у формуванні поведінкових стратегій підлітків [2, 8, 11, 9].

Агресія розглядається як індивідуально або групово зумовлений прояв деструктивної поведінки, спрямованої на застосування сили та заподіяння фізичної чи психологічної шкоди іншій людині, що суперечить усталеним соціальним нормам і правилам співіснування. У сучасній психологічній літературі представлено значну кількість трактувань цього феномену, однак жодне з них не може вважатися універсальним або вичерпним.

Узагальнення наукових підходів дозволяє виділити декілька змістових аспектів поняття агресії. По-перше, агресія інтерпретується як інтенсивна форма активності, спрямована на самоствердження особистості. По-друге, її розглядають як прагнення до домінування, підпорядкування інших або оволодіння певними об'єктами. По-третє, агресію пов'язують із проявами ворожості та руйнівних дій, що завдають шкоди іншому суб'єкту. Незважаючи на різноманітність визначень, спільним для більшості з них є акцент на спричиненні шкоди як ключовій характеристиці агресивної поведінки.

Важливим є розмежування понять «агресія» та «агресивність», які не є тотожними. Агресія означає конкретні дії або вчинки, спрямовані на завдання шкоди, тоді як агресивність трактується як відносно стійка властивість особистості, що виявляється у готовності до таких дій. Агресивність відображає внутрішню налаштованість людини на агресивне реагування, зумовлює специфіку сприйняття поведінки оточення та визначає спосіб її інтерпретації.

Розмежування цих понять має суттєве теоретичне і практичне значення. З одного боку, не кожен агресивний вчинок є свідченням сформованої агресивності як риси характеру. З іншого боку, наявність агресивних тенденцій у структурі особистості не завжди проявляється у відкритих формах агресивної поведінки, а може мати прихований або опосередкований характер.

Однією з серйозних загроз гармонійному розвитку дитини в сучасному конфліктогенному соціальному середовищі є формування та закріплення

агресивності як особистісної характеристики. Вона може проявлятися у навмисних діях, спрямованих на заподіяння шкоди людям або предметам. До таких проявів належать фізичні напади (удари, поштовхи, укуси), вербальна агресія (образи, крик, приниження), порушення особистісних прав інших (примус, обмеження свободи), а також деструктивне ставлення до об'єктів матеріальної й духовної культури, природи чи тварин [8].

У психологічній науці відсутнє єдине трактування понять агресії та агресивності, що зумовлює різноманіття теоретичних підходів до їх пояснення. Одні дослідники розглядають агресію як вроджену захисну реакцію, пов'язану з охороною власної території та життєвого простору (зокрема Конрад Лоренц), інші інтерпретують її як прагнення до домінування та самоствердження. У межах соціально-психологічних концепцій агресивна поведінка часто пояснюється як відповідь особистості на ворожі або фруструючі умови середовища, що простежується у працях Карен Хорні та Еріх Фромм. Значного поширення набули також теорії, які пов'язують агресію з фрустрацією, відповідно до яких агресивні реакції виникають у ситуаціях блокування значущих потреб чи цілей (Джон Доллард, Леонард Берковіц) [44, 41, 38, 33, 21].

Узагальнення результатів досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних науковців свідчить про те, що агресивність належить до складних міждисциплінарних феноменів, вивчення яких потребує інтеграції знань психології, педагогіки, соціології та суміжних галузей. Такий підхід дає змогу розглядати агресивність не лише як окрему поведінкову характеристику, а як багатовимірне утворення, зумовлене поєднанням біологічних, особистісних і соціальних чинників.

Агресивність, що проявляється у внутрішніх переживаннях та зовнішніх діях, відображає індивідуальну специфіку реагування людини на життєві труднощі й міжособистісні конфлікти. Через складність її структури та латентний характер багатьох проявів, безпосереднє вимірювання агресивності є ускладненим. Тому в практичних дослідженнях основним

індикатором агресивності виступають поведінкові прояви, які фіксуються за допомогою психодіагностичних методик та спостереження.

Таблиця 1.2.

Порівняльний аналіз визначень поняття «агресивність» у працях різних авторів

Науковий підхід	Автор	Визначення агресивності	Основний акцент
Психоаналітичний	Зигмунд Фройд	Агресивність розглядається як прояв внутрішньої деструктивної енергії, пов'язаної з несвідомими інстинктивними потягами, що потребують соціально прийнятної розрядки [37].	Вроджені потяги, несвідомі механізми
Теорія соціального навічання	Альберт Бандура	Агресивність – це набута схильність до агресивних реакцій, що формується у процесі спостереження, наслідування та підкріплення моделей поведінки [18].	Соціальне навічання
Особистісний підхід	Арнольд Басс	Агресивність – індивідуальна риса особистості, яка визначає частоту, інтенсивність і форми агресивних проявів у поведінці [27].	Особистісна стабільність
Соціально-психологічний	Еріх Фромм	Агресивність трактується як наслідок порушення гармонійного розвитку особистості та негативного впливу соціального середовища; може мати конструктивні й деструктивні форми [38].	Соціокультурні чинники
Вітчизняний особистісно-орієнтований	Сергій Максименко	Агресивність – це відносно стійка властивість особистості, що відображає внутрішню напруженість і готовність до деструктивних способів реагування в умовах фрустрації значущих потреб [7].	Дезадаптація, емоційна напруга

Порівняльний аналіз свідчить, що агресивність у сучасній психології розглядається переважно як стійка особистісна характеристика, яка формується під впливом як внутрішніх (емоційних, мотиваційних), так і зовнішніх (соціальних, середовищних) чинників. Незважаючи на відмінності у підходах, більшість авторів сходяться на тому, що агресивність відображає

готовність індивіда до агресивних форм поведінки та відіграє важливу роль у регуляції міжособистісних взаємин.

Більшість дослідників сходяться на тому, що агресивність має складну внутрішню структуру, у якій поєднуються емоційні, когнітивні та поведінкові складові.

У працях Арнольд Басс, Альберт Бандура та вітчизняних авторів агресивність трактується як інтегральна характеристика особистості, що проявляється через систему взаємопов'язаних компонентів [18, 19, 26, 27]:

1. Емоційний компонент відображає внутрішні переживання, пов'язані з агресивністю, зокрема схильність до гніву, роздратування, ворожості, афективної напруги. Саме цей компонент визначає інтенсивність емоційного реагування на фруструючі або конфліктні ситуації. У підлітковому віці він часто посилюється через емоційну нестабільність та недостатню сформованість механізмів саморегуляції.

2. Когнітивний компонент охоплює особливості сприйняття та інтерпретації соціальної реальності. Він проявляється у схильності сприймати дії інших як загрозливі або ворожі, у формуванні негативних установок щодо оточення, а також у специфічних способах осмислення конфліктних ситуацій. Когнітивний компонент значною мірою визначає готовність особистості виправдовувати агресивні реакції.

3. Поведінковий компонент характеризує зовнішні прояви агресивності та реалізацію внутрішніх імпульсів у конкретних діях. До нього належать фізична, вербальна, непряма агресія, а також деструктивні форми взаємодії з соціальним середовищем. Саме цей компонент найчастіше фіксується у психодіагностичних дослідженнях.

Деякі автори також виокремлюють мотиваційний аспект агресивності, який пов'язаний із прагненням до домінування, самоствердження або захисту власного «Я». У такому випадку агресивність розглядається як спосіб задоволення значущих потреб особистості.

Таким чином, агресивність постає як цілісне психологічне утворення, у структурі якого емоційні переживання, когнітивні установки та поведінкові реакції перебувають у тісному взаємозв'язку. Особливої значущості ця структура набуває у підлітковому віці, коли інтенсивно формуються механізми самосвідомості, емоційної регуляції та соціальної взаємодії, що безпосередньо впливає на характер агресивних проявів.

Розглянемо як у науковій літературі розглядають різні класифікації агресії.

1. Класифікація за об'єктом і контекстом розрізняють:

Індивідуальну агресію – агресивний акт однієї особи щодо іншої (або щодо майна/статусу), де видно персональний намір і відповідальність. У підлітків у школі це часто проявляється як прямі конфлікти: поштовхи, удари, погрози, образи, цілеспрямовані приниження «сам-на-сам». [16] Наслідки включають травматизацію жертви, дисциплінарні санкції, погіршення соціального статусу, закріплення агресивного стилю розв'язання конфліктів [49].

Групова агресія — це форма колективної агресивної поведінки, що здійснюється групою осіб щодо індивіда або іншої групи та підтримується механізмами деіндивідуації, групового тиску і статусного підкріплення. У підлітковому середовищі вона може проявлятися у формах булінгу, групових бійок, кібернападів або участі в девіантних субкультурах [34]. Наслідки підсилюються «дифузією відповідальності», нормалізацією жорстокості в групі та високим ризиком ескалації до тяжких форм насильства (від систематичного переслідування до тяжких бійок) [46].

Контекстні різновиди доцільно розглядати як «ситуаційні модифікатори» форм і функцій агресії. Шкільна агресія охоплює фізичні, психологічні й сексуальні форми насильства; типові прояви – булінг/кібербулінг, образи, соціальне виключення, бійки, приниження [30]. Наслідки – зниження академічної успішності, тривожність/депресивність, соматичні скарги, ризикована поведінка, а також «перенесення» насильницьких моделей у

доросле життя [46]. Сімейна агресія (як у формі насильства, так і жорстких дисциплінарних практик) розглядається як потужний чинник, що може посилювати агресивні патерни дитини; показано, що часті коерсивні цикли взаємодії «дорослий – дитина» сприяють стабілізації опозиційних та агресивних форм поведінки, які згодом переносяться на школу й однолітків [34].

У науковій літературі виокремлюють також агресію в професійному (робочому) середовищі, що охоплює систематичний психологічний тиск, погрози, вербальні та фізичні напади (Baron & Neuman). Хоча підлітки не є типовою професійною групою, елементи таких взаємодій можуть проявлятися під час виробничої практики, неформальної зайнятості або у конфліктній взаємодії «учень – персонал» в освітніх установах. [20]. Медіа-індукована агресія – випадки, коли медіасередовище (фільми/ігри/соцмережі) виступає джерелом агресивних сценаріїв і «праймінгу»; повторне спостереження сцен насильства підвищує доступність агресивних скриптів та установок, а в експериментах спостереження агресивної моделі могло бути достатнім для зростання імітаційної агресії у дітей [21].

2. Класифікація за формою та спрямованістю:

Фізична агресія – завдання (або спроба завдання) фізичної шкоди: удари, штовхання, блокування, застосування предметів/зброї [16]. Для підлітків це бійки в коридорі/на подвір'ї, «силові» способи домінування, пошкодження майна однолітків. Фізична агресія має як безпосередні, так і віддалені наслідки. До безпосередніх належать тілесні ушкодження та медичні ризики, а також застосування дисциплінарних і правових санкцій. За умов соціального підкріплення вона може сприяти формуванню когнітивної установки, за якої застосування сили сприймається як ефективний спосіб досягнення цілей, що підвищує ймовірність повторення агресивної поведінки [18].

Вербальна агресія – заподіяння психологічної шкоди через мовлення: крик, приниження, погрози, лайка, знецінення, «ярлики». У класичних формулюваннях (у дусі Арнольд Басс [26]) вона охоплює як форму

(сварка/крик), так і зміст висловлювань (погрози/прокляття/образи) [26]. У підлітків типові форми – публічне приниження в класі, агресивні «жарти», прицільні образи щодо зовнішності/успішності, мовні атаки в чатах. Наслідки – підвищення тривожності, зниження самооцінки, ескалація конфлікту до фізичного насильства, формування токсичного комунікативного стилю [30].

Непряма (опосередкована, реляційна) агресія – «обхідні» дії, де шкода завдається без прямої конфронтації; часто використовується соціальна маніпуляція (плітки, бойкот, виключення з групи) і зберігається можливість правдоподібного заперечення наміру [27]. У підлітків цей тип проявляється як розповсюдження чуток, «мовчазний бойкот», підбурювання групи проти однокласника, демонстративне ігнорування, «тонке» приниження в соцмережах. Наслідки – соціальна ізоляція жертви, погіршення класного клімату, зростання ризику булінгу та довготривалої психологічної травматизації [30]. Українські емпіричні дані додатково показують, що соціально адаптовані підлітки можуть частіше демонструвати «приховані» форми (непряма агресія тощо), тоді як соціально дезадаптовані – «відкриті», (фізична й вербальна) форми реагування [7, 8, 11, 12].

За спрямованістю розрізняють пряму та непряму/зміщену агресію. Пряма (overt) агресія – відкриті дії проти цілі або її майна; у підлітків це крики «в обличчя», бійка, демонстративне ламання речей жертви. Наукові огляди визначають пряму міжособистісну агресію як умисну відкриту поведінку, що шкодить людині або її майну (включно з вербальними та фізичними актами) [16]. Зміщена агресія – перенесення ворожості з первинного джерела фрустрації на «безпечнішу» мішень (іншу людину або навіть на себе) [21, 33]. Для підлітків типовий сценарій: конфлікт із вчителем/батьками → агресивність щодо однолітка чи молодшого члена сім'ї, або руйнівні дії щодо предметів. Наслідок – хронізація конфліктних патернів і розширення «кола мішеней» агресії [33].

3. Класифікація за напрямом і мотивацією:

Найуживаніша в прикладній психології дихотомія – ворожа (hostile, афективна, реактивна) vs інструментальна (instrumental, проактивна) агресія. У інтегративних моделях Крейг Андерсон [16] та Бред Бушман [25] ворожа агресія описується як імпульсивна, «під гнівом», з кінцевою метою завдати шкоди у відповідь на провокацію; інструментальна – як заздалегідь спланований засіб досягнення іншої мети (ресурс, статус, контроль), де шкода є «інструментом».

У шкільному середовищі ворожа/реактивна агресія часто виникає після образи, приниження, загрози статусу (афект → удар/крик/«вибух»), а її наслідки – швидка ескалація конфлікту та високий ризик імпульсивного насильства [30]. Інструментальна/проактивна агресія у підлітків типово проявляється як «холодна» поведінка булера: систематичний тиск для підвищення статусу, примус, відбирання речей, контроль групи; наслідки – закріплення домінантно-маніпулятивного стилю та підвищення ймовірності делінквентних траєкторій [52]. Вітчизняні дані також підкреслюють інструментальне призначення низки форм (вербальна агресія, негативізм, непряма агресія) як засобів досягнення мети або контролю взаємодії [8, 11].

Таблиця 1.3.

Порівняльна таблиця ключових видів агресії

Вид	Визначення	Ознаки	Приклади у підлітків	Наслідки
Індивідуальна	Агресивний акт однієї особи проти цілі	Персональний намір, відповідальність, «обличчям до обличчя»	«Розбірки» між двома учнями, погрози однокласнику	Травматизація, санкції, ескалація конфлікту
Групова	Колективні агресивні дії/тиск групи	Дифузія відповідальності, групові норми	Булінг «натовпом», групова онлайн-атака	Хронічна віктимізація, токсичний клімат класу
Фізична	Заподіяння фізичної шкоди	Контактна сила, травмо-небезпека	Бійки, штовхання, «відбирання» речей силою	Травми, правові ризики, насильницькі патерни

Продовження табл. 1.3.

Вербальна	Шкода через мовлення	Образи, погрози, приниження	Публічні приниження, агресивні чати/коментарі	Тривога, зниження самооцінки, конфліктність
Непряма / реляційна	Шкода без прямої конфронтації через соціальну маніпуляцію	«Прихованість», плітки, виключення	Бойкот, чутки, підбурювання групи	Ізоляція, депресивні реакції, булінг
Ворожа / афективна (реактивна)	Імпульсивна відповідь на провокацію з метою нашкодити	«Гаряча», емоційна, коротка затримка	Удар «у відповідь», крик після образи	Ризик неконтрольованої ескалації, травми
Інструментальна (проактивна)	Планована агресія як засіб іншої мети	«Холодна», цілеспрямована, вигода	Систематичний булінг заради статусу/контролю	Закріплення домінування, делінквентні ризики
Зміщена	Перенесення агресії на заміну мішень	Невідповідність «джерело—мішень»	Після конфлікту з дорослими – напад на молодшого	Розширення кола мішеней, сімейні конфлікти
Шкільна (контекст)	Агресія в освітньому середовищі	Пов'язана з групою однолітків і нормами класу	Булінг, бійки, приниження, кібербулінг	Гірші результати навчання, психічні наслідки
Медіа-індукована (контекст)	Агресія, що посилюється через медіа-скрипти/праймінг	Наслідування моделей, «скрипти»	Імітація агресивних сценаріїв, жорсткі жарти	Десенсибілізація, підвищення агресивних установок

Агресивні прояви не слід однозначно трактувати як виключно негативне явище. У низці теоретичних підходів вони розглядаються як природна реакція на загрозу або фрустрацію та можуть виконувати захисну функцію. У кризові періоди онтогенезу, зокрема в підлітковому віці, що характеризується інтенсивними психофізіологічними змінами та перебудовою Я-концепції, зростає емоційна напруженість і чутливість до зовнішніх впливів. У таких умовах агресивні реакції можуть виступати формою психологічного захисту або способом подолання внутрішнього конфлікту. Подібні прояви спостерігаються як у дітей із типовим розвитком,

так і у підлітків з емоційними труднощами, однак їхня інтенсивність і стабільність можуть істотно відрізнятися [7].

Розвиток дитини відбувається через поступове оволодіння самостійністю: уміння пересуватися без сторонньої допомоги, висловлювати власні думки, приймати елементарні рішення. Приблизно у трирічному віці дитина починає усвідомлювати себе як окрему особистість, прагне незалежності від дорослих, водночас зберігаючи потребу у взаємодії з ними та бажання бути схожою на них. Саме в цей період зазвичай виникає криза трьох років, яка має характерні поведінкові ознаки [8].

Першим симптомом є негативізм – демонстративна відмова виконувати вимоги дорослого. Другим виступає впертість, коли дитина наполягає на своєму не через внутрішню потребу, а з принципу. Далі проявляється норовистість, що має узагальнений характер і спрямована проти встановлених правил, супроводжується прагненням відстояти власні бажання. Четвертим симптомом є свавілля, яке виявляється у прагненні самостійно ухвалювати рішення та діяти без допомоги. Окрім цього, спостерігаються й другорядні прояви: протестні реакції, що набувають форми постійного конфлікту з оточенням, а також знецінення, яке може виражатися у грубій мові чи використанні неприйнятних слів.

Водночас за цими симптомами приховуються позитивні тенденції розвитку – формування автономності, відокремлення від дорослого та усвідомлення себе як рівноправної особистості. У дошкільному віці відбувається суттєва трансформація мотиваційної сфери: первинні, ситуативні та емоційно забарвлені бажання поступово змінюються більш усвідомленими потребами. Саме в цей період закладаються основи особистості, формуються провідні мотиви, потреби та первинні уявлення про себе і навколишній світ [11].

Важливо підкреслити, що дитина проходить цей шлях не самостійно – поруч завжди перебувають дорослі. Лише психологічно компетентний

супровід розвитку здатен попередити значну частину поведінкових труднощів, зокрема прояви агресивності.

Окремої уваги потребує розвиток конструктивних аспектів агресії та профілактика її деструктивних форм. Для цього необхідно глибше осмислити природу й походження цього феномена. Потреба в такому аналізі зумовлена тим, що поняття «агресія» часто використовується надто широко й потребує уточнення. Соціально небезпечні наслідки агресивної поведінки призвели до закріплення за цим терміном переважно негативного змісту. Дійсно, за надмірної інтенсивності або акцентуйованого розвитку агресивності можуть формуватися такі риси, як домінування, конфліктність, труднощі соціальної взаємодії, що викликає негативне сприйняття з боку оточення.

Водночас переживання агресії не завжди завершується руйнівними діями. З іншого боку, насильницькі вчинки можуть здійснюватися як у стані сильного емоційного напруження, так і в умовах зовнішнього спокою. При цьому агресор не обов'язково відчуває ненависть до своєї жертви – інколи люди завдають болю тим, кого люблять. Саме тому часто складно визначити, чи є поведінка наслідком внутрішньої агресивної тенденції, чи вона зумовлена впливом інших психологічних або ситуаційних чинників [5].

Отже, проведений теоретичний аналіз засвідчує відсутність єдиного універсального трактування понять «агресія» та «агресивність» у сучасній психологічній науці. Різноманіття підходів – від психоаналітичного й етологічного до соціально-психологічного та особистісно орієнтованого – свідчить про складну, багатовимірну природу цих феноменів. Агресія розглядається як конкретна форма поведінкової реакції, спрямованої на заподіяння фізичної або психологічної шкоди, тоді як агресивність трактується як відносно стійка індивідуально-психологічна властивість, що відображає готовність особистості до агресивних способів реагування.

Узагальнення наукових позицій дозволяє дійти висновку, що агресивна поведінка формується під впливом комплексу чинників – біологічних, емоційних, когнітивних та соціальних – і може виконувати як деструктивні,

так і адаптивні функції. Особливого значення набуває віковий аспект, адже у періоди криз розвитку агресивні прояви часто виступають своєрідним механізмом самоствердження та реакцією на фрустрацію значущих потреб.

Встановлено також принципову відмінність між агресією як ситуативною дією та агресивністю як рисою особистості, що має складну внутрішню структуру і включає емоційний, когнітивний та поведінковий компоненти. Саме агресивність, за умови її закріплення, становить серйозну загрозу гармонійному розвитку дитини та ефективній соціальній адаптації.

Таким чином, агресія й агресивність постають як інтегральні психосоціальні утворення, дослідження яких потребує системного міждисциплінарного підходу. Отримані теоретичні узагальнення створюють концептуальне підґрунтя для подальшого аналізу психологічних особливостей агресивної поведінки та визначення напрямів її профілактики й корекції в освітньому середовищі

1.2. Психологічні особливості підліткового віку

Підлітковий вік є перехідним етапом між дитинством і дорослістю, що супроводжується інтенсивними біологічними, когнітивними та соціально-емоційними змінами. Нерівномірність дозрівання «системи винагороди» та когнітивного контролю підвищує чутливість підлітків до провокацій, ризику й групового тиску, що може модулювати як ситуативні агресивні реакції, так і формування стійких агресивних патернів. На цьому тлі центральними завданнями розвитку стають автономізація, конструювання ідентичності та перебудова Я-концепції; успішність їх розв'язання часто визначає, чи набуде агресія переважно реактивного/захисного характеру, чи почне виконувати інструментальну (статусну, контролюючу) функцію.

У розвитку підлітка можна виділити кілька взаємопов'язаних завдань:

(а) формування автономії та відповідальності у взаєминах із

батьками/опікунами; (б) становлення системи цінностей і моральних орієнтирів; (в) поглиблення соціальних зв'язків з однолітками та пошук прийняття/статусу; (г) вибудовування цілісної ідентичності та реалістичної Я-концепції; (г) засвоєння життєвих навичок саморегуляції (керування емоціями, конфлікт-менеджмент, ухвалення рішень), що прямо впливають на ризики насильства й агресії.

Біологічною основою підліткового розвитку є пубертат, що супроводжується інтенсивними гормональними перебудовами та швидкими соматичними змінами. Дослідження у сфері нейронауки свідчать, що цей період характеризується нерівномірністю дозрівання мозкових систем: префронтальні структури, відповідальні за планування, самоконтроль і гальмування імпульсів, продовжують формуватися, тоді як підкіркові та лімбічні системи, пов'язані з емоціями та винагородою, демонструють підвищену реактивність. Такий функціональний дисбаланс зумовлює посилення емоційної чутливості, імпульсивності та соціальної вразливості підлітків [56].

Ключові нейробиологічні процеси – мієлінізація, «переналаштування» мереж та синаптичне «прорідження» (pruning) – загалом підвищують ефективність обробки інформації та якість самоконтролю, але цей прогрес є поступовим і часто не завершений у середині підліткового віку. Саме часовий «розрив» між раннім зростанням винагородної чутливості (поблизу пубертату) й повільнішим дозріванням контролю пояснює, чому середина підліткового віку є періодом підвищеної вразливості до ризикових і конфліктних форм поведінки [28].

Гормональні чинники (зокрема тестостерон) асоціюються з конкурентною/домінантною поведінкою та агресією, однак сучасні огляди підкреслюють: зв'язки є контекстно залежними і в середньому невеликими; соціальні «виклики» та ситуація часто важливіші за самі рівні гормонів.

У когнітивній сфері підлітковий вік характеризується переходом до формально-операційного мислення, що забезпечує здатність оперувати

абстракціями, будувати гіпотези та прогнозувати можливі наслідки поведінки. З одного боку, розвиток рефлексивності й дедуктивного мислення розширює можливості самоконтролю та може виступати захисним чинником щодо імпульсивних реактивних форм агресії. З іншого боку, зростання когнітивної складності створює підґрунтя для раціоналізації та стратегічного планування агресивних дій. За наявності мотиваційних чинників (прагнення статусу, контролю, вигоди) це може сприяти формуванню інструментальних, проактивних форм агресії [51].

Емоційна сфера підлітків відзначається підвищеною мінливістю настрою та афективною лабільністю, що пов'язано як із пубертатним дозріванням, так і з перебудовою нейронних систем реагування на соціально значущі сигнали. Нейровізуалізаційні дані показують нелінійний характер розвитку емоційної реактивності та «пікові» періоди чутливості в середині пубертату, зокрема у відповідях на загрозові/страшні стимули, що може підвищувати ймовірність імпульсивної реактивної агресії у ситуаціях провокації.

У підлітковому віці значно зростає орієнтація на однолітків, формуються складніші ієрархічні структури взаємодії та підвищується чутливість до прийняття й соціального відкидання. Експериментальні дослідження свідчать, що сама присутність однолітків здатна підсилювати активність систем винагороди та збільшувати схильність до ризикованих рішень. У реальних соціальних контекстах це створює передумови для групової ескалації конфліктів і соціального підкріплення агресивної поведінки. Соціально-мережеві дослідження також показують, що в окремих підліткових групах агресія може виконувати статусну функцію, а висока цінність статусу підвищує ймовірність використання агресивних стратегій взаємодії [24].

Паралельно зростає потреба в автономії та самостійному ухваленні рішень, що підвищує частоту «нормативних» батьківсько-підліткових конфліктів. Концепція «відповідності стадії та середовища» (stage-

environment fit) пояснює, що проблеми часто виникають через невідповідність між потребами підлітка (компетентність, автономія, залученість) і тим, які можливості/обмеження надає школа або сім'я; у такому дисбалансі підвищуються ризики дезадаптації, фрустрації та конфліктної поведінки.

У психосоціальній традиції Ерік Еріксон підлітковий вік пов'язаний із кризою «ідентичність проти рольової плутанини»: завданням є вибудувати цілісне уявлення про себе, яке інтегрує минулі ролі й нові соціальні очікування [35]. У розвитку ідентичності Джеймс Марсія операціоналізував цю кризу через два параметри – «криза/дослідження» (exploration) і «зобов'язання/рішення» (commitment) — та описав чотири статуси: дифузія, форкложер (передчасне прийняття), мораторій і досягнення ідентичності [45].

Підліткова Я-концепція стає більш диференційованою та контекстно залежною: у різних соціальних середовищах (сім'я, школа, друзі, онлайн-простір) підліток може переживати себе «по-різному», а узгодження цих «Я» є важливим ресурсом саморегуляції. Несталість ідентичності (наприклад, дифузія або затяжний мораторій), поєднана з високою чутливістю до соціальної оцінки, може робити підлітка більш уразливим до агресії як способу психологічного захисту, відновлення контролю або статусу [40].

Дані щодо вікової динаміки самооцінки є неоднорідними, проте оглядові дослідження узгоджено свідчать, що середній рівень самооцінки відносно високий у дитинстві, часто знижується в ранній і середній підлітковості (особливо у дівчат) та зростає у дорослому віці. Водночас зберігається ранжувальна стабільність: індивіди з відносно вищою самооцінкою зазвичай зберігають цю позицію і в подальші періоди розвитку. Лонгітюдні дослідження демонструють, що середні траєкторії можуть варіювати залежно від вибірки, інструментів вимірювання та соціального контексту. Для практики принципово важливим є те, що як низька самооцінка, так і нестабільна «захисно завищена» самооцінка або нарцисичні

тенденції можуть підвищувати ймовірність агресивних реакцій у ситуаціях загрози «Я» – приниження, публічного сорому чи образи. [48].

Отже, аналіз психологічних особливостей підліткового віку засвідчує, що агресивна поведінка в цей період зумовлена поєднанням біологічних, особистісних і соціальних чинників та виступає специфічною формою реагування на внутрішні й зовнішні конфлікти розвитку. Пубертатні гормональні зміни, емоційна лабільність і незавершене формування механізмів саморегуляції поєднуються з підвищеною чутливістю до оцінок оточення, що створює ґрунт для імпульсивних і реактивних форм агресії.

1.3. Фактори, які обумовлюють агресивні реакції підлітків

Агресивно налаштовані підлітки, схильні до правопорушень, зазвичай характеризуються недовірою до оточення та уникають ситуацій, у яких можуть опинитися в емоційній залежності. Вони часто демонструють негативне ставлення до ровесників, нерідко поєднують сексуальність з агресивними проявами та майже не відчують почуття провини за власну агресивну поведінку. У багатьох аспектах така поведінка нагадує реакції маленьких дітей, чиї імпульси стримуються переважно зовнішніми, а не внутрішніми обмеженнями. Подібні підлітки фактично діють собі на шкоду, оскільки наслідком їхніх вчинків стає ще більша втрата емоційних прив'язаностей і потрапляння під жорсткий контроль з боку представників влади, до яких вони не мають ані довіри, ані поваги. Водночас у ситуаціях суворо регламентованого зовнішнього контролю (зокрема в умовах ув'язнення) такі особи нерідко почуваються відносно комфортно, інколи навіть більш упевнено, ніж у відкритому соціальному просторі [14].

Те, що попри неодноразові та серйозні санкції агресивна асоціальна поведінка зберігається, спонукає багатьох дослідників припускати, що подібні порушники майже не здатні засвоювати життєві уроки на основі

власних помилок. Імовірно, це пов'язано з тим, що справедливе покарання часто настає із запізненням або взагалі відсутнє. Переконаність у безкарності агресивних дій відіграє вагомую роль у підтриманні асоціальних моделей поведінки.

Загалом агресивна асоціальна поведінка викликає стійко негативну реакцію суспільства та формує серйозну дистанцію між особистістю і соціальним оточенням. Важливо наголосити, що з огляду на низку причин соціальний вплив на людей із вираженою агресивністю часто є малоефективним. Оскільки агресія має глибокі біологічні й соціальні витоки, повністю усунути її прояви практично неможливо. Реалістичним завданням залишається лише зменшення інтенсивності агресії шляхом створення багаторівневої системи соціального контролю – на рівні суспільства, родини, малих груп і самої особистості [18].

Характерною рисою підліткової агресивності є її тісний зв'язок із групою однолітків на тлі зниження значущості дорослих авторитетів. У цьому віці агресивність часто асоціюється з уявленням про силу та статус. Кожна підліткова спільнота має власні ритуали й міфи, яких дотримується лідер, зокрема широко відомі обряди «посвяти» або випробування новачків. Такі ритуали посилюють відчуття приналежності до групи та формують ілюзію захищеності, а міфи стають ідейною основою її існування. Вони активно використовуються для виправдання як внутрішньогрупової, так і зовнішньої агресії. Насильство при цьому переживається підлітками як підтвердження власної сили, героїзму та причетності до спільноти. Разом із тим у деяких випадках ініціаторами агресивних дій виступають окремі підлітки-аутсайдери, соціально дезадаптовані з різних причин, які намагаються самоствердитися через агресію.

Отже, агресивні прояви є досить типовими для дитячого та підліткового віку. Більше того, у процесі соціалізації особистості агресія може виконувати низку важливих функцій. У нормі вона сприяє подоланню страху, допомагає відстоювати власні інтереси, забезпечує захист від

зовнішніх загроз і полегшує адаптацію. У зв'язку з цим доцільно розрізняти два різновиди агресії: доброякісно-адаптивну та деструктивно-дезадаптивну.

Загалом для особистісного розвитку підлітка небезпечними є не стільки самі агресивні реакції, скільки їх наслідки та неадекватні відповіді соціального середовища [14].

Останніми роками істотний вплив на психіку й поведінку дітей справляють засоби масової інформації. Експериментальні дослідження доводять, що діти, які регулярно переглядають сцени насильства, стають більш збудливими та агресивними. Крім того, у них поступово формується сприйняття насильства як соціальної норми.

Не можна ігнорувати й вплив алкоголю та психоактивних речовин на поведінку людини. Хоча суспільство часто однаково негативно ставиться і до наркотиків, і до алкоголю, особи, які вживають легкі наркотики, зазвичай становлять меншу загрозу, ніж ті, хто зловживає алкоголем. Статистичні дані та численні експерименти свідчать, що переважна більшість злочинів скоюється у стані алкогольного, а не наркотичного сп'яніння. При цьому алкоголь підсилює агресивність, тоді як легкі наркотики, зокрема маріхуана, можуть її знижувати.

Науковці також наголошують, що пригнічення агресії так само неефективне, як і її безконтрольне вивільнення. Доцільно цілеспрямовано формувати кооперативні та неагресивні способи взаємодії. Особистість демонструє меншу агресивність і частіше обирає конструктивні дії, якщо її агресивні прояви не отримують підкріплення [6].

Під час спроб педагогічного впливу нерідко виникає своєрідне «порочне коло»: високоагресивна дитина провокує вороже ставлення з боку оточення, унаслідок чого її власні агресивні реакції не послаблюються, а навпаки – закріплюються через взаємне підсилення негативних дій.

Однією з причин агресивності дітей часто виступає приклад батьків, які самі демонструють подібні моделі поведінки. Ворожі реакції між членами сім'ї зазвичай породжують аналогічні відповіді, унаслідок чого всередині

родини формується стійке коло взаємної агресії, що сприяє її передачі наступним поколінням.

Встановлено також, що хлопці частіше проявляють агресивність, ніж дівчата, що частково пояснюється соціальним заохоченням «бойових» форм поведінки у хлопчиків і їх заборонаю у дівчат. Образ чоловіка як захисника й воїна входить до чоловічого соціального стереотипу, тоді як дівчат із раннього віку орієнтують на протилежні агресії риси – м'якість, доброзичливість, емпатію, співчуття та жіночність.

Агресивна поведінка психічно здорових людей не є вродженою біологічною характеристикою чи спадковим комплексом потягів, а формується як одна з можливих реакцій на сукупність чинників. До основних детермінант належать соціальні, економічні та політичні умови, у яких домінує атмосфера конкуренції за ресурси й статус, а також норми права й моралі, задані конкретним соціальним контекстом. У цьому сенсі агресія може виникати як результат розриву між проголошеними цінностями та реальною байдужістю й жорстокістю у ставленні до людини. Апеляція до гуманності нерідко розмиває межі добра і зла, а сучасний підліток часто не лише не дотримується, а й не усвідомлює базових норм порядності.

Вагому роль відіграють умови мікросередовища (родини), де можуть домінувати застарілі установки та повсякденні звички, що стимулюють агресивні реакції. Значення мають також стиль і система виховання, за яких агресія стає інструментом досягнення потреб. Вікові особливості є одним із провідних чинників своєрідності агресивних проявів, оскільки визначають специфіку психічної діяльності. Не менш важливими є мотиваційна сфера, здатність до саморегуляції та рівень психологічної й моральної відповідальності за власні вчинки.

Слід пам'ятати, що поведінка молоді відображає загальну соціальну ситуацію в країні. Тому витоки агресивності доцільно шукати й у тому, що сучасний підліток часто позбавлений чіткої моральної опори, особливо

необхідної саме на етапі становлення особистості, коли зростає потреба в автономії, самоствердженні та визнанні з боку дорослих [4].

Тригерами агресії в підлітковому середовищі зазвичай виступають: соціальне відкидання/приниження, боротьба за статус, порушення меж, конкуренція за належність до групи та невідповідність очікувань середовища потребам автономії.

Таблиця 1.4.

Характеристики, що найчастіше провокують агресію

Домен	Характеристика
Біологічний фон	Пубертатні гормональні зміни; підсилення емоційної реактивності та конкуренції у соціальному полі
Когнітивні можливості	Абстрактне/гіпотетичне мислення; зростає здатність як до самоконтролю, так і до інструментального планування агресії
Саморегуляція	Триває дозрівання префронтальних мереж; самоконтроль ситуативно «просідає» під емоційним/соціальним тиском
Емоційна динаміка	Афективна лабільність; реактивна агресія посилюється після провокації/приниження
Соціальний контекст	Домінує вплив однолітків; агресія може ставати засобом статусу/належності
Моральні регулятори	Зростає моральне міркування, але можливе «моральне роз'єднання», що виправдовує насильство

Отже, визначальною характеристикою цього віку є зростання впливу групи однолітків на тлі зниження авторитету дорослих. Агресія нерідко стає засобом здобуття статусу, самоствердження та підтвердження належності до групи, підтримується груповими ритуалами, міфами й нормами, які легітимізують насильницькі дії. Водночас ініціаторами агресії можуть виступати й соціально дезадаптовані підлітки, для яких агресивність є способом компенсації почуття неповноцінності та браку значущих прив'язаностей.

У процесі соціалізації агресивна поведінка може виконувати як адаптивні функції (захист, подолання страху, відстоювання власних меж), так і набувати деструктивного характеру, коли стає стійкою формою взаємодії з оточенням. Особливу небезпеку для розвитку особистості становлять не стільки поодинокі агресивні прояви, скільки їх закріплення внаслідок

неадекватних реакцій соціального середовища, формування «порочних кіл» у сім'ї та освітньому просторі, а також досвіду безкарності.

Суттєвий вплив на агресивність підлітків мають медіасередовище, моделі поведінки значущих дорослих, уживання алкоголю, гендерні стереотипи й загальний соціокультурний контекст. Агресивна поведінка не є вродженою якістю, а формується як результат взаємодії вікових особливостей, умов виховання, рівня моральної регуляції та здатності до самоконтролю. Тригерами агресії найчастіше виступають соціальне відкидання, приниження, боротьба за статус, порушення особистісних меж і фрустрація потреби в автономії.

Таким чином, підлітковий вік є сенситивним періодом щодо формування агресивних тенденцій, коли незрілість саморегуляторних механізмів поєднується з інтенсивними потребами у самоствердженні та визнанні. Це зумовлює необхідність комплексного психолого-педагогічного супроводу, спрямованого на розвиток емоційної компетентності, конструктивних способів взаємодії та зміцнення внутрішніх моральних опор особистості.

1.4. Основні напрями психологічної профілактики та корекції агресивної поведінки у підлітків

Агресивні прояви серед підростаючого покоління сьогодні належать до найбільш гострих соціально-психологічних проблем. Перед психологічною службою освітньої системи постає важливе завдання профілактики та подолання агресивних форм поведінки у дітей і підлітків, а також створення умов для розширення їх комунікативного простору з метою соціальної реабілітації та життєвої адаптації. Ситуація ускладнюється сукупністю чинників: неблагополуччям у родинах, послабленням виховної ролі школи й позашкільних установ, недостатньо ефективною організацією дозвілля та

зайнятості підлітків і, насамперед, загальною соціально-економічною нестабільністю, зниженням культурного рівня та морального потенціалу суспільства.

Професійний обов'язок педагога-психолога полягає у пошуку конструктивних шляхів виходу зі складних життєвих ситуацій, у підтримці особистості (передусім дитини) через актуалізацію її внутрішніх ресурсів, спираючись на сильні сторони та можливості соціального середовища.

На сучасному етапі діяльність шкільної психологічної служби реалізується у двох взаємопов'язаних напрямках – актуальному та перспективному [9].

Актуальний напрям спрямований на розв'язання нагальних проблем, пов'язаних із труднощами навчання й виховання школярів, порушеннями поведінки, спілкування та становлення особистості.

Перспективний напрям орієнтований на розвиток індивідуальності кожної дитини, формування її психологічної готовності до творчої самореалізації в суспільстві. Психолог інтегрує у діяльність педагогічного колективу базову ідею гармонійного розвитку особистості кожного учня та сприяє її практичному втіленню. Його ключовим завданням є створення психологічних умов для розвитку здібностей усіх без винятку дітей. При цьому очевидно, що рівень сформованості здібностей є різним, відповідно змінюється і зміст індивідуальної роботи з кожною дитиною.

Обидва напрями тісно взаємопов'язані: реалізуючи перспективні цілі, педагог-психолог водночас надає адресну допомогу учням, які її потребують, а також їхнім батькам і вчителям.

Визначальним критерієм професійної придатності педагога-психолога виступає гуманістична спрямованість його особистості [14].

Професійна психолого-педагогічна діяльність педагога-психолога являє собою системну та послідовну роботу з виховання дітей і підлітків у конкретному мікросоціальному середовищі, спрямовану на їх успішну

адаптацію, індивідуалізацію та соціальну інтеграцію. Об'єктом цієї діяльності є дитина, а предметом — процес її виховання.

До основних напрямів роботи з агресивними підлітками належать:

1. Дослідження психолого-педагогічних характеристик особистості, тобто своєрідна діагностика підлітків з агресивними проявами. Використовуються такі методи, як спостереження, бесіда, експертні оцінки, інтерв'ю, анкетування, невербальна діагностика, аналіз документації, контакт-аналіз. Першочергове завдання педагога-психолога — у кожному конкретному випадку виявити причини відхилень, серед яких можуть бути:

- соціально-педагогічна занедбаність, коли девіантна поведінка зумовлена недостатнім вихованням, браком позитивних знань, умінь і навичок або формуванням негативних поведінкових стереотипів;

- глибокий психологічний дискомфорт, спричинений дисгармонійними сімейними стосунками, несприятливим мікрокліматом у родині, систематичними навчальними невдачами, нестійкими взаєминами з однолітками, неадекватним ставленням з боку дорослих;

- порушення психічного чи фізичного розвитку, вікові кризи, акцентуації характеру, а також окремі психофізіологічні особливості;

- відсутність умов для самовираження, конструктивної зовнішньої та внутрішньої активності; незайнятість суспільно корисною діяльністю, брак позитивних життєвих орієнтирів;

- бездоглядність, негативний вплив соціального оточення та формування соціально-психологічної дезадаптації, що супроводжується зміщенням ціннісних орієнтацій у негативний бік.

2. Організація виховно-освітньої взаємодії з проблемною особистістю, яка потребує підтримки. У межах цього напрямку виокремлюють такі етапи: підтримка підлітка, допомога у подоланні труднощів, посередництво в особистісній самореалізації, стимулювання самоорганізації та автономності. Педагог-психолог сприяє аналізу життєвої ситуації підлітка, усвідомленню необхідних змін, зокрема переосмисленню життєвих цілей.

3. Психолого-педагогічна підтримка агресивного підлітка. У цьому напрямі фахівець зосереджується на проясненні проблеми, її емоційному опрацюванні, виборі індивідуальної програми дій, обговоренні можливих шляхів виходу зі складної ситуації, координації зусиль найближчого соціального оточення та формуванні груп підтримки.

4. Корекція відхилень у поведінці. Метою цієї роботи є створення сфер успішної діяльності, розвиток діалогу й співпраці, активізація позитивних емоцій, моделювання ситуацій успіху, трансформація уявлень підлітка про власне «Я», підтримка його ініціативності [10].

Корекційна діяльність щодо агресивних підлітків значною мірою визначає результативність процесу їх перевиховання. План психолого-педагогічної корекції має давати відповіді на три ключові запитання: що саме необхідно усунути (негативні чинники сімейного й шкільного виховання, стихійного групового спілкування, деструктивні особистісні риси); яким чином це здійснити (аналіз навчальної діяльності, стимулювання зміни соціальних контактів, залучення до корисної практичної діяльності тощо); хто і які конкретні дії має виконувати.

Висновки до розділу 1

У результаті теоретичного аналізу проблеми агресивності в підлітковому віці встановлено, що поняття «агресія» та «агресивність» не мають єдиного універсального трактування у сучасній психологічній науці. Різноманіття підходів – психоаналітичного, етологічного, біхевіористичного, соціально-психологічного та особистісно орієнтованого – свідчить про складну, багатовимірну природу цих феноменів. Агресія розглядається як конкретна форма поведінкової реакції, спрямованої на заподіяння фізичної або психологічної шкоди, тоді як агресивність визначається як відносно стійка індивідуально-психологічна властивість, що відображає готовність особистості до агресивних способів реагування.

Доведено принципову відмінність між ситуативними агресивними проявами та агресивністю як рисою особистості. Агресивність має складну внутрішню структуру, яка включає емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти, а також мотиваційний аспект, пов'язаний із прагненням до самоствердження, домінування або захисту власного «Я». Саме закріплення агресивності як особистісної характеристики становить серйозну загрозу гармонійному розвитку підлітка та його соціальній адаптації.

Установлено, що агресивна поведінка формується під впливом комплексу взаємопов'язаних чинників: біологічних (пубертатні гормональні зміни, емоційна реактивність), психологічних (особливості саморегуляції, самооцінки, ідентичності) та соціальних (сімейне середовище, група однолітків, медіавплив, соціально-економічний контекст). Особливого значення набуває віковий аспект, оскільки підлітковий період характеризується нерівномірним дозріванням емоційних і когнітивних систем, що підвищує вразливість до імпульсивних та реактивних форм агресії.

Визначено, що в підлітковому віці агресія часто виконує функцію самоствердження та здобуття статусу в групі однолітків, що посилюється на

тлі зниження авторитету дорослих. Групові норми, ритуали та міфи можуть легітимізувати насильницькі дії, перетворюючи агресію на засіб належності до спільноти. Водночас агресивна поведінка може ініціюватися й соціально дезадаптованими підлітками як спосіб компенсації внутрішньої невпевненості та дефіциту значущих прив'язаностей.

Показано, що агресія не є однозначно деструктивним явищем: у межах нормативного розвитку вона може виконувати адаптивні функції – захист, подолання страху, відстоювання особистісних меж. Разом із тим за несприятливих умов соціалізації вона набуває дезадаптивного характеру, сприяючи формуванню стійких асоціальних моделей поведінки.

З'ясовано, що особливу роль у підтриманні агресивності відіграють дисфункційні сімейні взаємини, неадекватні виховні стратегії, вплив насильницького медіаконтенту, уживання алкоголю, а також феномен «порочного кола», коли агресивні дії підлітка підкріплюються ворожими реакціями соціального оточення. Гендерні стереотипи додатково модифікують прояви агресії, сприяючи її більшій вираженості у хлопців.

Отже, агресія й агресивність постають як інтегральні психосоціальні утворення, зумовлені взаємодією внутрішніх і зовнішніх детермінант. Проведений теоретичний аналіз створює концептуальне підґрунтя для подальшого емпіричного дослідження агресивної поведінки підлітків і обґрунтовує необхідність комплексного психолого-педагогічного підходу до її профілактики та корекції в освітньому середовищі.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ

2.1. Процедура дослідження та опис методик експериментального дослідження прояву агресивності підлітків

Емпіричне дослідження агресивності підлітків здійснювалося з метою перевірки висунутої гіпотези про те, що прояви агресивної поведінки безпосередньо пов'язані з акцентуаціями характеру в підлітковому віці. Теоретичний аналіз, представлений у розділі 1, засвідчив складну багатофакторну природу агресивності та її тісний зв'язок із віковими особливостями особистісного розвитку. Водночас особливу увагу було приділено ролі індивідуально-типологічних характеристик, зокрема акцентуацій характеру, як можливих детермінант агресивних проявів.

Дослідження проводилося на базі ліцею № 28 м. Житомира. У вибірку увійшли 30 учнів 8-го класу (підлітки віком 13–14 років), що відповідає середньому підлітковому періоду, який характеризується підвищеною емоційною реактивністю, становленням самосвідомості та активною перебудовою системи міжособистісних відносин. Добір респондентів здійснювався за принципом цілісної групи (класу), що дозволило зберегти природні умови соціальної взаємодії та мінімізувати вплив зовнішніх чинників на результати дослідження.

Для досягнення мети та перевірки гіпотези було застосовано комплекс психодіагностичних методик, спрямованих на виявлення різних аспектів агресивності та особистісних особливостей підлітків:

- 1) Методика «Діагностика показників і форм агресії А.Басса і А.Дарки» (адаптація А.К.Осницького);
- 2) Методика «Діагностика агресивності А.Ассінгера»;
- 3) Методика «Характерологічний опитувальник К.Леонгарда»;

4) Методика «Агресивність» (модифікація тесту Розенцвейга).

Використання декількох інструментів забезпечило багатовимірний підхід до вивчення феномена агресії, дозволило оцінити як загальний рівень агресивності, так і специфіку її форм, а також встановити можливі взаємозв'язки між показниками агресії та акцентуаціями характеру.

Методика *«Діагностика показників і форм агресії А.Басса і А.Дарки» (адаптація А.К.Осницького)* призначена для комплексного вивчення структури та інтенсивності агресивних проявів особистості. Опитувальник складається з 75 тверджень, щодо кожного з яких респонденту пропонується обрати один із чотирьох варіантів відповіді: «так», «мабуть так», «мабуть ні», «ні» (додаток 1). Методика дозволяє диференційовано оцінити різні форми агресії та виявити специфіку її прояву в поведінці підлітків.

За результатами опитування визначаються такі показники:

1. Фізична агресія – схильність до застосування фізичної сили щодо інших осіб, що проявляється у прагненні до силового розв'язання конфліктів.
2. Вербальна агресія – вираження негативних емоцій у словесній формі, як через інтонаційні прояви (крик, підвищений тон), так і через зміст висловлювань (образи, погрози, лайливі слова).
3. Непряма агресія – опосередковані способи вияву ворожості, зокрема поширення пліток, саркастичні жарти, а також імпульсивні, неструктуровані емоційні спалахи (вигуки, демонстративні жести тощо).
4. Негативізм – опозиційна поведінка, зазвичай спрямована проти авторитетів або встановлених правил, яка може варіюватися від пасивного опору до відкритого протесту проти норм і вимог.
5. Роздратованість – підвищена схильність до афективних реакцій, що виявляється у нетерпимості, різкості, грубості при незначних подразниках.
6. Підозрілість – недовірливе ставлення до оточення, що ґрунтується на переконанні у можливій ворожості чи недоброзичливості інших людей.

7. Образа – стійке переживання заздрості, гніву або невдоволення, спрямоване на інших осіб чи на ситуацію загалом, яке може виникати як у відповідь на реальні, так і на уявні утиски.

8. Аутоагресія (почуття провини) – негативне ставлення до себе, що супроводжується самозвинуваченням, внутрішнім осудом та переживанням власної «поганості» чи неправомірності власних вчинків.

Таким чином, методика дає змогу отримати цілісну картину агресивних тенденцій особистості, визначити домінуючі форми агресії та оцінити рівень їх вираженості у підлітковому віці.

Тест *«Діагностика агресивності А. Ассінгера»* спрямована на визначення рівня агресивності особистості та оцінку того, наскільки людина вміє будувати коректні взаємини з оточенням, зокрема з колегами, а також наскільки легко з нею встановлюється контакт. Опитувальник містить 20 запитань, до кожного з яких пропонується три варіанти відповідей. Досліджуваний має обрати той, що найбільш відповідає його власним уявленням про себе та характерним формам поведінки (додаток Б).

За підсумками проходження методики можливі такі рівні вираженості агресивності:

1. 36–44 бали. Респондент демонструє помірний рівень агресивності, що поєднується з достатнім честолобством і впевненістю у собі. Такий баланс зазвичай сприяє успішній соціальній реалізації та просуванню в житті.

2. 45 балів і більше. Спостерігається надмірна агресивність, яка часто супроводжується емоційною нестабільністю та підвищеною жорсткістю у ставленні до інших. Особи з таким результатом схильні прагнути до лідерських позицій, покладаючись переважно на власні способи досягнення мети, нерідко ігноруючи інтереси оточення. Вони зазвичай усвідомлюють негативне ставлення колег, однак за першої нагоди намагаються відповісти на це санкціями чи тиском.

3. 35 балів і менше. Характеризується надмірна миролюбність, яка, як правило, зумовлена недостатньою вірою у власні сили та обмеженою впевненістю у своїх можливостях.

Характерологічний опитувальник К. Леонгарда в модифікації Г. Шмішека є психодіагностичним інструментом, спрямованим на виявлення акцентуацій характеру особистості. Методика ґрунтується на концепції акцентуованих типів особистості, розробленій німецьким психіатром Карлом Леонгардом, згідно з якою окремі риси характеру можуть бути надмірно вираженими, але залишатися в межах норми. Такі акцентуації не є патологією, однак за несприятливих умов можуть зумовлювати труднощі соціальної адаптації та поведінкові відхилення.

Опитувальник Леонгарда-Шмішека призначений для кількісної оцінки вираженості різних типів акцентуацій. Класичний варіант містить 88 тверджень, на які респондент відповідає «так» або «ні». Обробка результатів здійснюється шляхом підрахунку балів за окремими шкалами, що відповідають певним типам акцентуацій.

Методика дозволяє виявити такі типи акцентуацій:

1. Гіпертимний тип – підвищений фон настрою, активність, товариськість, схильність до ризику.
2. Дистимний тип – знижений емоційний фон, песимістичність, стриманість.
3. Циклотимний тип – схильність до коливань настрою.
4. Збудливий (експлозивний) тип – імпульсивність, афективність, схильність до агресивних реакцій.
5. Застрагаючий тип – тривале переживання образ, підвищена чутливість до несправедливості.
6. Педантичний тип – надмірна акуратність, ригідність, схильність до сумнівів.
7. Тривожний тип – невпевненість, страхи, підвищена сенситивність.
8. Емотивний тип – емоційна глибина, співпереживання.

9. Демонстративний тип – прагнення до визнання, схильність до театральності.

10. Екзальтований тип – інтенсивність емоційних реакцій, захопленість.

У контексті дослідження агресивності підлітків особливий інтерес становлять збудливий, застрягаючий, демонстративний та гіпертимний типи, оскільки саме вони можуть бути пов'язані з підвищеною конфліктністю, імпульсивністю, прагненням до домінування або схильністю до тривалого переживання образ.

Методика Леонгарда–Шмішека має низку переваг:

- дозволяє отримати диференційований профіль особистісних особливостей;
- є зручною у груповому застосуванні;
- забезпечує можливість кількісного аналізу та подальшої кореляції з іншими показниками (зокрема рівнем агресивності).

Водночас слід враховувати, що акцентуації є варіантом норми, а не психічним відхиленням. Їх інтерпретація повинна здійснюватися з урахуванням вікових особливостей, соціального контексту та індивідуальної ситуації розвитку підлітка.

Таким чином, використання характерологічного опитувальника К. Леонгарда – Г. Шмішека в межах даного дослідження дозволяє встановити індивідуально-типологічні особливості підлітків та перевірити гіпотезу щодо зв'язку між акцентуаціями характеру та проявами агресивної поведінки (додаток В).

Методика «Агресивність» у модифікації тесту Розенцвейга спрямована на оцінку рівня сформованості особистісної риси «агресивність», яка проявляється у більш або менш стійкому ворожому ставленні людини до оточуючих, тварин чи предметів навколишнього середовища, а також у схильності до руйнівних і спонтанних агресивних дій.

В основу даного інструментарію покладено класичний фрустраційний тест Розенцвейга. Досліджуваному пропонується 24 сюжетні зображення (додаток Г), на яких змальовані міжособистісні ситуації з підвищеним емоційним напруженням, наближені до стресових. Спільною особливістю всіх малюнків є те, що одна з осіб здійснює певні дії щодо іншої, які можуть інтерпретуватися по-різному: як навмисно агресивні, випадкові або такі, що не мають наміру завдати шкоди.

Кожна ситуація аналізується окремо. Реакції досліджуваного класифікуються за двома основними категоріями: агресивні та неагресивні. До агресивних належать відповіді, у яких поведінка іншої особи сприймається як свідомо ворожа, а реакція респондента має характер осуду, образи або погрози. Неагресивні реакції, навпаки, відображають прагнення знизити напруження, конструктивно осмислити ситуацію, емоційно не загострюючи конфлікт, та знайти спокійне рішення.

Після завершення обробки результатів підраховується кількість агресивних і неагресивних відповідей. У випадку, якщо агресивні реакції переважають, робиться висновок про наявність у досліджуваного вираженого мотиву агресивності. Якщо ж домінують неагресивні відповіді, особистість характеризується як схильна до мирного та конструктивного способу реагування.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження

На даному етапі роботи здійснюється кількісний та якісний аналіз результатів емпіричного дослідження агресивності підлітків, отриманих за допомогою комплексу психодіагностичних методик. Метою цього підрозділу є узагальнення експериментальних даних, виявлення рівнів і форм прояву агресивності у досліджуваній вибірці, а також встановлення взаємозв'язків

між показниками агресивної поведінки та акцентуаціями характеру, що дозволяє перевірити висунуту гіпотезу.

Аналіз результатів проводився з урахуванням індивідуальних і групових показників, що дало змогу охарактеризувати загальні тенденції прояву агресивності серед учнів 8-го класу, визначити домінуючі типи агресивних реакцій та особистісні особливості, які можуть виступати психологічними детермінантами агресивної поведінки. Інтерпретація даних здійснювалася у контексті вікових закономірностей підліткового розвитку та теоретичних положень, викладених у першому розділі.

При проведенні методики А.Басса і А.Дарки на виявлення агресивності, ми отримали результати, представлені у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Результати дослідження за методикою Басса і Дарки

Рівень прояву	Індекс агресивності	Індекс ворожості
Нижче норми	10%	40%
Норма	50%	50%
Вище норми	40%	10%

Серед досліджуваної групи підлітків лише 10% мають виражену вербальну агресію, 50% – негативізм, у 20% помітна непряма агресія, у 30% – дратівливість, 10% досліджуваним притаманне почуття провини, а от образу не відчуває жоден з досліджуваних підлітків нашої групи. 50% підлітків проявляють фізичну та у 60% – виражена підозрілість.

Як видно з таблиці 2.1, по нашій групі досліджуваних високий індекс агресивності притаманний 40% підліткам. У решти групи агресивність є помірно вираженою і лише у 10% – низькою. У 10% підлітків було виявлено високий рівень ворожості.

Фізичну агресію проти інших осіб проявляють 50% учасників дослідження, вербальну за допомогою вираження негативних почуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст мовних звертань до інших (погрози, прокляття) – лише 10% підлітків. У найбільшій мірі групі

притаманна підозрілість (60% респондентів), що проявляється у схильності до недовіри та обережного ставлення до людей, упевненості у недобрих намірах оточуючих. Дев'ять осіб часто можуть проявляти негативізм, який характеризується схильністю до збудження, готовністю виявити грубість, запальність.

Загалом профіль групи досліджуваних за даною методикою має вигляд, зображений на рис. 2.1.

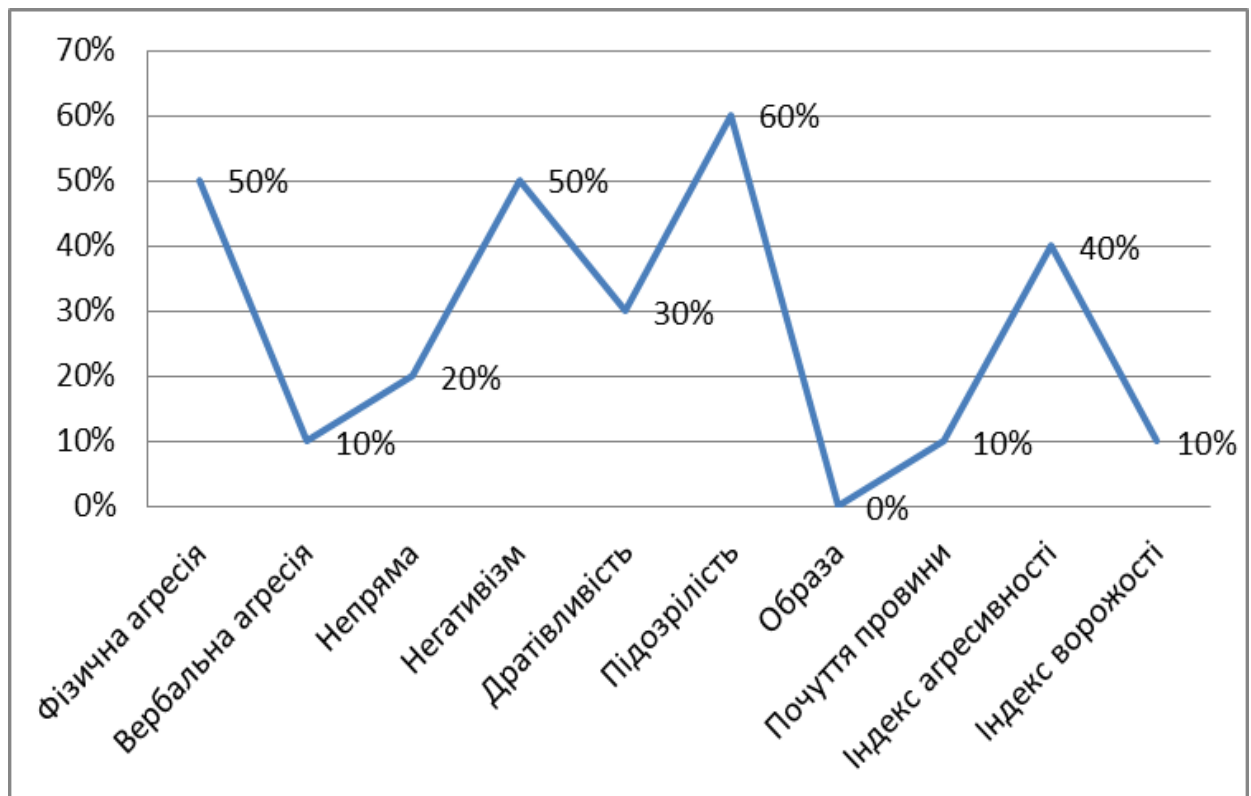

Рис. 1. Профіль групи за вираженістю агресивних проявів

Як видно з рис. 2.1, значній кількості наших досліджуваних притаманний показник фізичної агресії, що говорить про можливість використання фізичної сили проти іншої особи. Але найбільший відсоток займає показник непрямої агресії, тобто досліджуваним притаманна опозиційна форма поведінки, спрямована, зазвичай, проти авторитета і керівництва, яка може зростати від пасивного протистояння до активних дій проти потреб, правил, законів. Непряма агресія найвищий показник вираженості по групі досліджуваних. Вона характеризується використанням

обхідних шляхів звернених до інших осіб пліток, жартів та прояв ненаправлених, неупорядкованих, вибухів ярості (в кричі, топтанні ніг тощо).

При проведенні наступної методики «Діагностика агресивності Ассінгера» були отримані результати агресивності, які представлено у табл. 2.2:

Таблиця 2.2

Результати за методикою «Діагностика агресивності»

Надміру миролюбні	Помірно агресивні	Надміру агресивні
40%	60%	0%

Як видно з табл. 2.2, 60% досліджуваних – помірно агресивні, 40% – надміру миролюбні.

Надмірна миролюбивість може бути обумовлена недостатньою впевненістю у власних силах і можливостях підлітків.

У результаті застосування характерологічного опитувальника К. Леонгарда – Г. Шмішека було отримано дані щодо вираженості різних типів акцентуацій характеру у досліджуваній групі підлітків, які узагальнено подано в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Вираженість акцентуацій характеру по групі досліджуваних підлітків

Назва акцентуації	Гіпертимний	Застрагуючий	Емотивний	Педантичний	Тривожний	Циклотемічний	Демонстративний	Неврівноважений	Дистимний	Афективний
Висока вираженість по групі досліджуваних	30%	3,3%	30%	10%	10%	30%	30%	7,7%	3,3%	20%

Аналіз отриманих результатів засвідчив, що у 30% підлітків домінує гіпертимний тип акцентуації. Для таких учнів характерні підвищена активність, рухливість, товариськість, жвава міміка та схильність до імпульсивних вчинків. Вони легко вступають у соціальні контакти, прагнуть

бути в центрі уваги, демонструють лідерські тенденції та завищену самооцінку. Разом із тим їм властива поверховість емоційних переживань, труднощі адаптації до жорстких дисциплінарних вимог, монотонної діяльності та ситуацій самотності.

Також у 30% опитаних виявлено емотивний тип акцентуації, який характеризується підвищеною чутливістю, емоційністю, тривожністю та схильністю до глибоких переживань. Такі підлітки гостро реагують на життєві події, уникають відкритих конфліктів, схильні стримувати негативні емоції та внутрішньо переживати образи. Їм притаманні відповідальність, почуття обов'язку та самокритичність.

Педантичний і тривожний типи характеру зафіксовано у 10% респондентів. Дані підлітки відзначаються підвищеною обережністю, схильністю до сумнівів, внутрішньою напруженістю та невпевненістю у власних силах, що може ускладнювати процес соціальної адаптації.

Циклотимічний тип помірно виражений у 30% учнів. Для них характерні періодичні коливання настрою та емоційного стану залежно від зовнішніх обставин. Позитивні події викликають активність, комунікабельність і піднесення, тоді як негативні – пригніченість, замкненість і зниження соціальної активності. За умов високої вираженості даного типу можливі депресивні реакції та схильність до аутоагресивних переживань.

Крім того, у 30% досліджуваних чітко простежується демонстративний тип акцентуації. Такі підлітки вирізняються прагненням до самопрезентації, підвищеною самооцінкою, артистизмом і легкістю у встановленні міжособистісних контактів. Їм властиві фантазування, прикрашання власного образу, а також виражена потреба у визнанні, схваленні та захопленні з боку оточення.

У 20% учнів виявлено високі показники афективності, що проявляється у частій зміні емоційних станів, імпульсивності та різких переходах від захоплення до розчарування.

Якісний аналіз результатів свідчить, що домінування гіпертимного, циклотимічного, демонстративного та афективного типів у значної частини вибірки створює психологічне підґрунтя для підвищеної емоційної реактивності, імпульсивності та труднощів саморегуляції. Саме ці особистісні особливості можуть виступати чинниками ризику формування агресивних форм поведінки у підлітковому віці, особливо за умов соціального тиску та нестабільного емоційного фону.

Якісний аналіз результатів дослідження за методикою «Агресивність» (модифікація тесту Розенцвейга) показав, що у більшості підлітків переважають неагресивні способи реагування на фруструючі та емоційно напружені ситуації. Згідно з отриманими даними (рис. 2.4), частка неагресивних реакцій значно перевищує кількість агресивних, що свідчить про домінування конструктивних стратегій поведінки в умовах міжособистісної напруги.

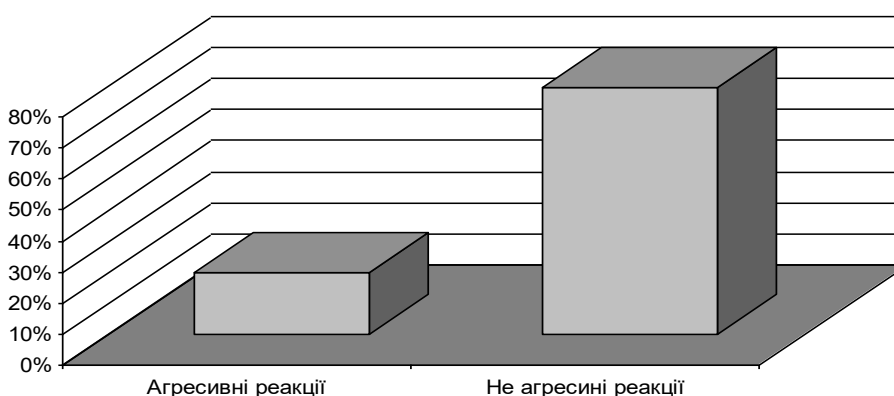

Рис. 2.4. Вираженість рівнів прояву агресії

Переважання неагресивних реакцій означає, що підлітки у складних ситуаціях частіше прагнуть знизити конфліктність, розібратися в обставинах без відкритого протистояння, схильні до пошуку компромісу або внутрішнього осмислення події. Такий тип реагування вказує на відносно сформовані механізми саморегуляції, здатність контролювати імпульсивні прояви та стримувати афективні спалахи.

Водночас наявність певного відсотка агресивних реакцій свідчить про те, що частина досліджуваних демонструє тенденцію до ворожої інтерпретації поведінки інших та схильність відповідати осудом, роздратуванням або звинуваченням. Такі реакції можуть бути пов'язані з підвищеною емоційною чутливістю, імпульсивністю або труднощами у когнітивній переоцінці ситуації.

Отримані результати дозволяють зробити висновок, що для більшості підлітків характерний помірний рівень агресивності, який перебуває в межах вікової норми. Агресія у даній групі не має домінуючого характеру та не виступає провідним способом реагування на фрустрацію. Проте окремі випадки агресивних реакцій можуть бути зумовлені особливостями емоційного розвитку, впливом однолітків або недостатньо сформованими навичками конструктивного вирішення конфліктів.

Надалі нами було проведено кореляційний аналіз Спірмена. Найбільш значущі кореляції подано у табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Значущі кореляційні зв'язки (р Спірмена)

Назва параметрів	$p \leq 0,05$	$p \leq 0,01$
Вербальна агресія – Роздратованість	-	0,747
Вербальна агресія – Негативізм	0,508	-
Вербальна агресія – Збудливий тип акцентуації	-	0,695
Непряма агресія – Негативізм	-	0,655
Непряма агресія – Гіпертимний тип	0,307	-
Непряма агресія – Демонстративний тип	-0,413	-
Роздратованість – Гіпертимний тип	-	-0,636
Роздратованість – Збудливий тип	0,308	-
Фізична агресія – Демонстративний тип	0,329	-
Фізична агресія – Гіпертимний тип	-0,461	-

Для перевірки гіпотези про взаємозв'язок агресивної поведінки з акцентуаціями характеру було проведено кореляційний аналіз за коефіцієнтом рангової кореляції Спірмена (ρ). Аналіз охоплював показники форм агресії (фізична, вербальна, непряма, негативізм, роздратованість) та типи акцентуацій характеру (гіпертимний, демонстративний, збудливий).

Отримані результати свідчать про наявність як прямих, так і обернених статистично значущих зв'язків серед досліджуваних показників.

Найбільш тісні прямі кореляції встановлено між:

- вербальною агресією та роздратованістю ($\rho = 0,747$), що відповідає сильному кореляційному зв'язку;
- вербальною агресією та збудливим типом акцентуації ($\rho = 0,695$), що також свідчить про сильний позитивний взаємозв'язок;
- непрямою агресією та негативізмом ($\rho = 0,655$), що вказує на сильний прямий зв'язок.

Помірні позитивні кореляції виявлено між:

- вербальною агресією та негативізмом ($\rho = 0,508$);
- негативізмом та гіпертимним типом ($\rho = 0,342$);
- роздратованістю та збудливим типом ($\rho = 0,308$);
- непрямою агресією та гіпертимним типом ($\rho = 0,307$).

Водночас зафіксовано помірні обернені зв'язки:

- між роздратованістю та гіпертимним типом акцентуації ($\rho = -0,636$);
- між непрямою агресією та демонстративним типом ($\rho = -0,413$);
- між фізичною агресією та гіпертимним типом ($\rho = -0,461$).

Фізична агресія загалом демонструє слабші кореляційні зв'язки з акцентуаціями характеру порівняно з вербальною та непрямою агресією, що свідчить про її меншу поширеність у досліджуваній вибірці.

Якісний аналіз кореляційної матриці показує, що агресивна поведінка підлітків має переважно емоційно-реактивний характер і тісно пов'язана з індивідуально-типологічними особливостями особистості.

Сильний зв'язок вербальної агресії з роздратованістю та збудливим типом акцентуації свідчить про те, що словесні агресивні реакції у підлітків часто є наслідком підвищеної емоційної збудливості, імпульсивності та недостатньої сформованості механізмів саморегуляції.

Виявлений тісний взаємозв'язок непрямой агресії з негативізмом вказує на схильність підлітків реалізовувати агресивні тенденції у соціально опосередкованих формах (ігнорування, пасивний опір, приховане протистояння), що є характерним саме для підліткового віку.

Обернений зв'язок між роздратованістю та гіпертимним типом свідчить про те, що підлітки з переважанням гіпертимних рис демонструють нижчий рівень емоційної напруженості та рідше реагують роздратуванням, що знижує імовірність агресивних проявів.

Відносно слабкі кореляції фізичної агресії з типами акцентуацій підтверджують, що відкриті форми агресії не є домінуючими у досліджуваній групі, а перевага надається вербальним та непрямим способам реагування.

Таким чином, отримані результати підтверджують гіпотезу про наявність прямого зв'язку між проявами агресивної поведінки та акцентуаціями характеру підлітків. Агресивність у досліджуваній вибірці зумовлюється насамперед збудливими та емоційно-реактивними рисами особистості й проявляється переважно у вербальних та непрямих формах, супроводжуючись негативізмом і роздратованістю.

Висновки до розділу 2

У межах експериментального дослідження отримані результати дали змогу всебічно проаналізувати рівні та форми прояву агресії, а також індивідуально-типологічні особливості досліджуваної вибірки підлітків.

1. Встановлено, що для більшості підлітків характерний помірний рівень агресивності, який перебуває в межах вікової норми. Високий індекс агресивності виявлено у 40% досліджуваних, тоді як низький рівень – лише у 10%, що свідчить про наявність у частини учнів підвищеної схильності до агресивних реакцій.

2. Аналіз структури агресивності показав переважання вербальної та непрямой агресії, а також таких емоційних проявів, як негативізм і роздратованість. Фізична агресія виявилась менш вираженою, що свідчить про домінування соціально опосередкованих форм агресивної поведінки. Найбільш поширеним показником стала підозрілість, що проявляється у недовірливому ставленні до оточення та очікуванні ворожих намірів з боку інших, що вказує на емоційну напруженість і нестійкість міжособистісних контактів у підлітковому середовищі.

3. За результатами методики А. Ассінгера встановлено, що 60% підлітків є помірно агресивними, а 40% – надмірно миролюбними. Надмірна миролюбність може свідчити про недостатню впевненість у власних силах та схильність до уникання відкритих конфліктів, що сприяє накопиченню внутрішньої напруги та переходу агресії у непрямі форми.

4. Характерологічний аналіз виявив домінування гіпертимного, емотивного, циклотимічного та демонстративного типів акцентуації, а також афективності у частини респондентів. Кореляційний аналіз засвідчив наявність статистично значущих зв'язків між збудливим типом акцентуації та вербальною агресією, а також між негативізмом і непрямыми формами агресії. Це підтверджує, що індивідуально-типологічні особливості, зокрема

підвищена емоційна збудливість і імпульсивність, виступають важливими чинниками формування агресивної поведінки у підлітковому віці.

5. Якісний аналіз результатів тесту Розенцвейга засвідчив, що у більшості підлітків переважають неагресивні способи реагування на фруструючі ситуації, що свідчить про відносно сформовані механізми емоційної саморегуляції. Водночас у частини вибірки виявлено тенденцію до реактивних агресивних відповідей, зумовлених підвищеною роздратованістю та негативізмом, що вказує на потребу цілеспрямованої профілактичної роботи.

6. Отримані емпіричні дані підтвердили висунуту гіпотезу про те, що в підлітковому віці агресивність переважно проявляється у вербальних та непрямих формах і супроводжується підвищеною роздратованістю та негативізмом, тоді як фізична агресія має менш системний характер і не є провідною формою агресивної поведінки.

Таким чином, результати експериментального дослідження засвідчили складну та багатofакторну природу агресивності підлітків, її тісний зв'язок з акцентуаціями характеру та емоційною нестабільністю. Виявлені особливості обґрунтовують необхідність подальшої психолого-педагогічної роботи, спрямованої на розвиток навичок емоційної саморегуляції, конструктивного вирішення конфліктів і профілактику вербальних та непрямих форм агресивної поведінки.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено цілісне теоретико-емпіричне дослідження психологічних особливостей агресивної поведінки у підлітковому віці, що дозволило комплексно розкрити природу, структуру та детермінанти агресивності в умовах сучасних соціально-психологічних викликів.

1. У процесі теоретичного аналізу встановлено, що агресія є багатовимірним психосоціальним феноменом, який не може бути пояснений у межах одного наукового підходу. Узагальнення психоаналітичних, етологічних, соціально-навчальних і особистісно орієнтованих концепцій показало, що агресивна поведінка формується під впливом взаємодії біологічних передумов, емоційних процесів, когнітивних установок і соціального середовища. Обґрунтовано принципову відмінність між агресією як ситуативною поведінковою реакцією та агресивністю як відносно стійкою індивідуально-психологічною властивістю.

2. Доведено, що підлітковий вік є сензитивним періодом щодо виникнення агресивних проявів у зв'язку з інтенсивними пубертатними змінами, емоційною нестабільністю, перебудовою Я-концепції та формуванням ідентичності. Агресивна поведінка в цьому віці часто виступає специфічною формою реагування на фрустрацію значущих потреб, загрозу самооцінці та труднощі соціальної адаптації, поєднуючи у собі як захисні, так і деструктивні функції.

3. Систематизація наукових класифікацій агресії дала змогу визначити, що у підлітковому середовищі найбільш поширеними є вербальні та непрямі форми агресії, які нерідко мають прихований характер і реалізуються через негативізм, соціальне відчуження, маніпулятивні стратегії та підвищену роздратованість. Фізична агресія, хоча й трапляється, не є домінуючою формою реагування.

4. Результати емпіричного дослідження засвідчили, що більшість підлітків характеризуються помірним рівнем агресивності, який перебуває в межах вікової норми, а у фруструючих ситуаціях переважають неагресивні способи реагування. Це свідчить про наявність у значної частини досліджуваних відносно сформованих механізмів емоційної саморегуляції та конструктивного подолання труднощів.

5. Водночас у частини вибірки зафіксовано підвищені показники негативізму та роздратованості, що супроводжуються переважанням вербальних і непрямих форм агресії. Кореляційний аналіз показав сильний прямий зв'язок вербальної агресії з роздратованістю, а також виражений взаємозв'язок непрямой агресії з негативізмом, що свідчить про емоційно-реактивний характер агресивних проявів у підлітковому віці.

6. Аналіз акцентуацій характеру показав домінування гіпертимного, циклотимічного, демонстративного та афективного типів. Разом із тим встановлено статистично значущий зв'язок між збудливим типом акцентуації та вербальною агресією, що підтверджує роль індивідуально-типологічних особливостей, зокрема підвищеної емоційної збудливості й імпульсивності, у формуванні агресивної поведінки підлітків.

7. Висунута гіпотеза дослідження підтвердилася: прояви агресивної поведінки на пряму пов'язані з акцентуаціями характеру підлітків. Агресивність у досліджуваній вибірці має переважно вербальний і непрямий характер та супроводжується негативізмом і роздратованістю, тоді як фізична агресія не є провідною формою реагування.

8. Узагальнення результатів теоретичного та практичного аналізу дозволяє стверджувати, що агресивна поведінка підлітків має багатофакторну природу і формується в контексті поєднання вікових особливостей розвитку, індивідуально-психологічних характеристик та соціального середовища. За відсутності своєчасної психологічної підтримки агресивні реакції можуть закріплюватися як стійка особистісна тенденція.

9. Практичне значення роботи полягає у можливості використання отриманих результатів у діяльності практичних психологів, педагогів і соціальних працівників для раннього виявлення емоційно-реактивних форм агресії, розробки профілактичних програм та формування у підлітків навичок емоційної саморегуляції, ненасильницької комунікації й конструктивного розв'язання конфліктів.

Отже, мету дослідження досягнуто, усі поставлені завдання виконано. Результати кваліфікаційної роботи поглиблюють наукові уявлення про психологічні особливості агресивної поведінки у підлітків і створюють теоретико-практичне підґрунтя для подальших досліджень та впровадження ефективних психолого-педагогічних заходів у сучасному освітньому середовищі.

Враховуючи всі чинники, що беруть участь у становленні агресивної поведінки підлітків, можна попередити чи обмежити вияв форм агресії.

У спілкуванні з агресивними дітьми потрібно виявляти стриманість, терпіння, пам'ятаючи, що маленькі забіяки, тероризуючи інших, самі страждають від власної упертості, гнівливості, дратівливості.

Почуття провини, порушення душевної рівноваги, незадоволеність не проходять в агресивних дітей, навіть якщо їм вдається на когось вилити свої негативні емоції. Таким дітям необхідно дати зрозуміти, що дорослий (учитель, батьки, психолог) – їхній союзник у вирішенні внутрішніх проблем. Агресивні діти повинні переконатися, що їх люблять, а їхні вчинки псують враження при них, до того ж не приносять їм полегшення. Необхідно тактовно і послідовно навчати дитину самоконтролю, внутрішньої зібраності і стриманості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. *Особистість у просторі виховання*. — Київ : Либідь, 2003. — 280 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості. — Київ : Либідь, 2008. — С. 401–420.
3. Варій М.Й. Загальна психологія: підруч. для студ. психол. і пед. спец. ВНЗ / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Центр учбової літератури, 2007. — 967с.
4. Гаспарова Е. Агресивні діти // Дошкільне виховання. - 1995. -№8. - С.99-104.
5. Дроздов О.Ю., Скок М.А. Проблеми агресивної поведінки особистості. — Чернігів: ЧДПУ ім.. Т.Шевченка, 2000. — 156 с.
6. Іванова В. В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків. // Практична психологія та соціальна робота - 2000. - № 5 - С. 14-16.
7. Максименко С. Д. *Генетична психологія розвитку особистості*. — Київ : Слово, 2006. — 400 с.
8. Максименко С. Д. Загальна психологія. — Київ : Центр навчальної літератури, 2019. — С. 450–472.
9. Підліток: як йому допомогти / Т. Гончаренко (упоряд.). — К. : Редакції загальнопедагогічних газет, 2004. — 120с.
10. Поліщук В.М. Вікова і педагогічна психологія: навч. посіб. для студ. ВНЗ / Глухівський держ. педагогічний ун-т. — Суми : Університетська книга, 2007. — 330с.
11. Савчин М. В. Вікова психологія. — Київ : Академвидав, 2018. — С. 241–260.
12. Савчин М. В. *Психологія особистості*. — Київ : Академвидав, 2011. — 464 с.
13. Смирнова, Е.О. Хузеева, Г.Р. Психологічні особливості й варіанти дитячої агресивності. // Питання психології 2002 №1.
14. Чагавець Л. Психологічні особливості агресивності старших підлітків / Л.Чаговець // Психолог. - 2004.- № 5.- С. 16 - 18.

15. Adler A. *The Practice and Theory of Individual Psychology*. – London : Routledge & Kegan Paul, 1927.
16. Anderson C. A., Bushman B. J. Human aggression // *Psychological Review*. — 2002. — Vol. 109, № 1. — P. 5–28.
17. Archer J. Sex Differences in Aggression in Real-World Settings // *Review of General Psychology*. – 2004. – Vol. 8. – P. 291–322.
18. Bandura A. *Aggression: A Social Learning Analysis*. — Englewood Cliffs, NJ : Prentice-Hall, 1973. — 390 p.
19. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. – Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1986. – P. 335–389.
20. Baron R. A., Neuman J. H. Workplace aggression — The iceberg beneath the tip of workplace violence // *Journal of Occupational Health Psychology*. – 1996. – Vol. 1. – P. 161–172.
21. Berkowitz L. *Aggression: Its Causes, Consequences, and Control*. — New York : McGraw-Hill, 1993. — 482 p.
22. Blakemore S.-J., Mills K. L. Is adolescence a sensitive period for sociocultural processing? // *Annual Review of Psychology*. — 2014. — Vol. 65. — P. 187–207.
23. Blakemore S.-J., Robbins T. W. Decision-making in the adolescent brain // *Nature Neuroscience*. – 2012. – Vol. 15. – P. 1184–1191.
24. Brown B. B. Peer Groups and Peer Cultures // *Handbook of Adolescent Psychology*. – 2004. – P. 363–394.
25. Bushman B. J., Cooper H. M. Effects of Alcohol on Human Aggression // *Psychological Bulletin*. – 1990. – Vol. 107. – P. 341–354.
26. Buss A. H. *The Psychology of Aggression*. — New York : Wiley, 1961. — 307 p.
27. Buss A. H., Perry M. The Aggression Questionnaire // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1992. – Vol. 63(3). – P. 452–459.
28. Casey B. J., Jones R. M., Hare T. A. The adolescent brain // *Annals of the New York Academy of Sciences*. — 2008. — Vol. 1124. — P. 111–126.

29. Card N. A. et al. Direct and Indirect Aggression During Childhood and Adolescence // *Child Development*. – 2008. – Vol. 79. – P. 1185–1229.
30. Crick N. R., Grotpeter J. K. Relational Aggression, Gender, and Social-Psychological Adjustment // *Child Development*. – 1995. – Vol. 66. – P. 710–722.
31. Crone E. A., Dahl R. E. Understanding adolescence as a period of social-affective engagement and goal flexibility // *Nature Reviews Neuroscience*. — 2012. — Vol. 13. — P. 636–650.
32. Dishion T. J., Patterson G. R. The Development and Ecology of Antisocial Behavior // *Developmental Psychopathology*. – 2006. – P. 503–541.
33. Dollard J., Doob L. W., Miller N. E., Mowrer O. H., Sears R. R. *Frustration and Aggression*. — New Haven : Yale University Press, 1939. — 209 p.
34. Dishion T. J., Tipsord J. M. Peer contagion in child and adolescent social and emotional development // *Annual Review of Psychology*. – 2011. – Vol. 62. – P. 189–214.
35. Erikson E. H. *Identity: Youth and Crisis*. — New York : W. W. Norton, 1968. — 336 p.
36. Eccles J. S., Midgley C., Wigfield A. et al. Development during adolescence: the impact of stage–environment fit // *American Psychologist*. — 1993. — Vol. 48, № 2. — P. 90–101.
37. Freud S. *Beyond the Pleasure Principle*. – London : Hogarth Press, 1922. – 90 p. – P. 29–55.
38. Fromm E. *The Anatomy of Human Destructiveness*. — New York : Holt, Rinehart and Winston, 1973. — 521 p.
39. Giancola P. R. Alcohol and Aggression // *Alcohol Research & Health*. – 2002. – Vol. 26. – P. 43–54.
40. Harter S. *The Construction of the Self: Developmental and Sociocultural Foundations*. — New York : Guilford Press, 2012. — 433 p.
41. Horney K. *The Neurotic Personality of Our Time*. — New York : W. W. Norton, 1937. — 300 p.

42. Klein M. *The Psycho-Analysis of Children*. – London : Hogarth Press, 1932. – 382 p.
43. Loeber R., Farrington D. P. *Young Children Who Commit Crime*. – Thousand Oaks : Sage, 2001. – P. 77–110.
44. Lorenz K. *On Aggression*. — New York : Harcourt, Brace & World, 1966. — 306 p.
45. Marcia J. E. Development and validation of ego-identity status // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1966. — Vol. 3, № 5. — P. 551–558.
46. Moffitt T. E. Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior // *Psychological Review*. — 1993. — Vol. 100, № 4. — P. 674–701.
47. Nelson E. E., Leibenluft E., McClure E. B., Pine D. S. The social re-orientation of adolescence // *Psychological Medicine*. — 2005. — Vol. 35. — P. 163–174.
48. Orth U., Robins R. The Development of Self-Esteem // *Current Directions in Psychological Science*. – 2014. – Vol. 23. – P. 381–387.
49. Patterson G. R. *Coercive Family Process*. – Eugene : Castalia Publishing, 1982. – 368 p. – P. 45–120.
50. Paus T., Keshavan M., Giedd J. N. Why do many psychiatric disorders emerge during adolescence? // *Nature Reviews Neuroscience*. — 2008. — Vol. 9. — P. 947–957.
51. Piaget J. *The Psychology of Intelligence*. – London : Routledge, 1950. – 182 p. – P. 153–176.
52. Prinstein M. J., Dodge K. A. *Understanding Peer Influence in Children and Adolescents*. – New York : Guilford Press, 2008. – P. 25–45.
53. Skinner B. F. *Science and Human Behavior*. — New York : Macmillan, 1953. — 461 p.
54. Somerville L. H., Jones R. M., Casey B. J. A time of change: behavioral and neural correlates of adolescent sensitivity to appetitive and aversive environmental cues // *Brain and Cognition*. — 2010. — Vol. 72. — P. 124–133.

55. Steinberg L. A social neuroscience perspective on adolescent risk-taking // *Developmental Review*. — 2008. — Vol. 28. — P. 78–106.
56. Steinberg L., Morris A. S. Adolescent development // *Annual Review of Psychology*. — 2001. — Vol. 52. — P. 83–110.
57. Wentzel K. R., Caldwell K. Peer relationships, motivation, and academic performance at school // *Journal of Educational Psychology*. — 1997. — Vol. 89, № 2. — P. 214–223.

ДОДАТКИ